

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ  
ВƏ ƏДƏБИЈЈАТ

*тəғрис*



БАКЫ-1978

2

1954-чү илдэн нэшр олуиур.

# АЗЭРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәчмүә)

№ 2 (98)

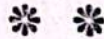
Апрел—ијун

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1978

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 2, 1978.



МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИНИН ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫН ТӘДРИСИ  
ФОРМАЛАРЫНЫ ВӘ МЕТОДЛАРЫНЫ ДАИМ ТӘКМИЛЛӘШДИР-  
МӘК, УШАГЛАРДА СӨЗӘ, ОБРАЗЛЫ ТӘФӘККҮРӘ МӘБӘББӘТ  
ЫССИ АШЫЛАМАГ, ОНЛАРЫ ӨЛКӘДӘ ВӘ РЕСПУБЛИКАМЫЗ-  
ДА СОСИАЛИСТ МӘДӘНИЈЈӘТИНИН НАИЛИЈЈӘТЛӘРИ ИЛӘ, РУС  
ДУНЈА ВӘ АЗЭРБАЈЧАН ПОЕЗИЈАСЫ ВӘ НӘСРИ КЛАССИКЛӘ-  
РИНИН ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ ИЛӘ, СОВЕТ ӘДӘБИЈЈАТЫНЫН  
ҒЫЗЫЛ ФОНДУНА ДАХИЛ ОЛМУШ КӨРКӘМЛИ ӘСӘРЛӘРЛӘ  
ТАНЫШ ЕТМӘК ЛАЗЫМДЫР. АНА ДИЛИНИ, ДОҒМА ХАЛҒЫН  
ӘДӘБИЈЈАТЫНЫ, МӘДӘНИЈЈӘТИНИ ДӘРИНДӘН БИЛМӘК ЕЛМ-  
ЛИ АДАМ УЧҮН ЗӘРУРИ КЕЈФИЈЈӘТДИР, СОВЕТ ЧӘМИЈЈӘТИ  
ВӘТӘНДАШЫНЫН ШӘХСИЈЈӘТИНИН БӘРТӘРӘФЛИ ИН-  
КИШАФЫ УЧҮН ШӘРТДИР.

Сов.ИКП МК Сяјаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбај-  
чан КП МК-ның биришчи катиби Б. Ә. Әлијев јолдашын  
Азәрбајчан мұәллимләринин VI гурултајындакы шитгин-  
дән.



М У Н Д Ə Р И Ч А Т

1. Э **Эфандизада** — Үмүмтəһсил мəктəблəриндə Азəрбajчан дилиндən тə'лимин мəзмунунун даһа да тəкмиллэшдирилмəsi мəсэлэлəri . . . . . 3

**Методика**

**Э. Бəшимов** — Тə'лим методларыны тəкмиллэшдирмəјин бир истигамəти һаггында . . . . . 21  
**А. Сəмədов** + **Эдəбијјатын** тəдрисиндə портрет тəсвири . . . . . 28  
**Б. Абдуллајева** — Шифаһи халг эдəбијјатынын тəдрисиндə өлкəшүнəслиг материалларындан истифаде тəчрүбəсиндэн . . . . . 33  
**Т. Рзajев** — X синифдə Ч. Чаббарлынын «Алмаз» əсəринин тəһлилиндə техники вəсаитдэн истифаде јоллары . . . . . 40  
**М. Мурадov** — Орта мəктəбдə эдəбијјат тəдриси просесиндə мүсбət гəһрəманларын тəһлили . . . . . 48

**Тəчрүбə трибунасы**

2. Э **Гулјев** — Азəрбajчан дили дəрслəриндə перфокартла иш əкс-əлагə јаратмагын вəситəси кими . . . . . 56  
**К. Велсəлов** — Азəрбajчан дили дəрслəриндə алгоритмлəрдэн истифаде имкəнлары . . . . . 60  
**Ч. Мəммədov** — Инша јазылары һазырлыг ишини нечə-тəшкит едирəм . . . . . 68  
**С. Рүстəмова** — Шакирдлəрин шəхси тəəсүрəты əсаында инша јазылары нечə апарырам . . . . . 74  
**С. Мədətova** — Эдəбијјат дəрслəриндə фəндахилл вə фəнлəр-арасы əлагəни нечə јарадырам . . . . . 78

**Дидактик материаллар**

Тəсвир харақтерли иншалара аид дидактик материаллар (VI синиф) . . . . . 84

**Нəзəри гəјдлəр**

**К. Вəлијев, Ф. Əлизадə** — Чүмлəнин актуал үзвлəнимəsi . . . . . 89  
**П. Əфəндијев** — Мəктəбдə шифаһи халг эдəбијјатынын хүсү-сийјəтлəринин өјрəдилмəsi һаггында . . . . . 92

**Рə'јлəр, хүласэлəр**

**Н. Пашajев** — Азəрбajчан дили дəрсликлəриндəки бə'зи зиддијјəтлəр һаггында . . . . . 100  
**Э. Аббасов** — Рус мəктəблəринин V—VI синифлəri үчүн Азəрбajчан дили дəрсликлəринин мүзакирəsi . . . . . 102  
**З. Поладова** — Аруулар вə тəклифлəр . . . . . 104

**Сизин китаб рəфиниз**

«Тə'лимдə техники вəситəлəрдэн истифаде» . . . . . 108  
 «Диалектолокијадан чальшмалар» . . . . . 109

**Консултасија**

**III. Шыхəлијева** — Рус мəктəблəринин VIII—X синифлəриндə Азəрбajчан дилиндən програм материалларынчын планлаштырылмасы . . . . . 110

«ССРИ Маариф Назирлијинə, ССРИ Елмлəр Академијасына, ССРИ Педагожи Елмлəр Академијасына, мұттəфиг республикаларын маариф (халг маарифи) назирликлəринə тапшырылмышдыр ки, дəрс планларына, програмларына вə дəрсликлəрə дəјишикликлəр кечирсивлəр, белə ки, бунлар мувафиг елмлəрин əсасларын лəзыми һəчмдə əһатə етсин, өјрəнилэн фəйлəрин политехник, эмək вə тəрбијəви истигамəтлəрини, бу фəнлəрин ајдын олмасыны, тə'лимин бүтүн пиллəлəриндə дахили əлагəни вə мəнтиги ардычыллыгы тə'мин етсин. Тə'лим вə тəрбијəнин методлары тəһсилин мəзмунуна, һəјатын тəлəблəринə ујғунлашдырылсын».

Сов.ИКП МК вə ССРИ Назирлəр Советинин «Үмүмтəһсил мəктəблəri шакирдлəринин тə'лимини, тəрбијəсини вə эмəјə һазырланмасыны даһа да тəкмиллэшдирмək һаггында» гəрарын-дан.

**ҮМУМТƏҺСИЛ МƏКТƏБЛƏРИНДƏ АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИНДƏН ТƏ'ЛИМИН МƏЗМУНУНУН ДАҺА ДА ТƏКМИЛЛƏШДИРИЛМƏСИ МƏСЭЛƏЛƏРИ**

**Əзиз ƏФƏНДИЗАДƏ**

Сов.ИКП МК вə ССРИ Назирлəр Советинин «Үмүмтəһсил мəктəблəri шакирдлəринин тə'лимини, тəрбијəсини вə эмəјə һазырланмасыны даһа да тəкмиллэшдирмək һаггында» гəрары халг маарифинə партија вə һөкүмəтимизин һəдсиз диггəт вə гəјгысынын даһа бир парлаг ифадəсидир. Бу гəрар үмүмтəһсил мəктəблəриндə бүтүн тə'лим-тəрбијə ишлəрини даһа мəгсədəујғун шəкилдə јашылашдырмагы, ону инкишаф етмиш соснализм чəмијјəтинин тəлəблəринə ујғун сəвијјəјə јүк-сəлтмəји нəзəрдə тутмагла соң дəрəчə нəчиб вə али мəгсəd күдүр.

Ајдын мәсәләдир ки, һәммин Гәрар мәктәбләримиздә әсас фәнләрдән бири кими тәдрис олуан Азәрбајчан дилинин дә тәлими кејфијјәтини јахшылашдырмағы мһүм бир вәзифә кими гаршыја гојур вә бу вәзифәнин јеринә јетирилмәси, илк нөвбәдә, програм вә дәрсликләрдә лүзүмсуз олан, икинчи дәрәчәли әһәмијјәт кәсб едән материаллары ихтисар етмәјин вачиблији илә әсасландырылыр.

Гәрарда охујуруг: «Мәктәб програмлары вә дәрсликләри бир сыра һалларда лүзүмсуз мә'луматла вә икинчи дәрәчәли материалла һәддиндән артыг јүкләнмишдир ки, бу да шакирдләрдә мүстәгил јарадычылыг иши вәрдишләринин әмәлә кәлмәсинә мане олуру». Елә буна көрә дә һәддиндән артыг мүрәккәб вә икинчи дәрәчәли материалын програмлардан вә дәрсликләрдән чыхарылмасы зәрури һесаб едилмишдир.

Бу көстәриш һазыркы мәрһәләдә Азәрбајчан дили тәлиминин мәзмунуну јенидән тәкмилләшдирмәк мәсәләсинә диггәтимизи хүсуси олараг чәлб едир вә онун һәллини мүвәфғәгилләшдирмәк баша чатдырмаг үчүн, илк нөвбәдә, һәммин саһәдә көрүлөчәк ишләрин истигамәтләрини мүәјјәнләшдирмәк вәзифәсини гаршыја гојур.

\*\*\*

Сов.ИҚП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Орта үмумтәһсил мәктәбләринин ишини даһа да јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» гәрарындан ирәли кәлән тәләбләрә әсасән, Азәрбајчан мәктәбләриндә, бир сыра фәнләрлә јанашы, Азәрбајчан дили фәннинин дә мәзмунуну јенидән гурмаг үзрә бөјүк ишләр апарылмышдыр. Бу ишләрин јеринә јетирилмәси бир нечә мһүм вә чидди проблемин һәллини гаршыја гојмушду.

Белә проблемләрдән бири IV—VIII синифләр үчүн Азәрбајчан дилиндән јени програмын һазырланмасы олмушдур. Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, бу проблемин мүвәфғәгилләшдирмәк һәллиндә мүәјјән һазырлыг тәдбирләринин чоһ бөјүк ролу олмушдур. Белә ки, 1960-чы илдән башлајараг, «Азәрбајчан дилиндән јени програм нечә олмалыдыр?» мөвзусунда мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтлары вә ЕТПЕИ хәтти илә елми-методик жығынчаглар кечирилмиш, «Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндә мүзакирә тәшкил едилмиш вә бир сыра башга тәдбирләр һәјәтә кечирилмишдир. Бүтүн бунлар мәсәлә әтрафында чидди мүзакирәләр апарылмасыны тәмин етмиш, мүәллим вә мүтәхәссис алим-

ләрин, методистләрин мүлаһизәләриндән, рәј вә тәклифләриндән фајдаланмаға имкан јаратмышдыр.

Назирлијин коллекијасы тәрәфиндән бәјәнилмиш програм әввәлки програмлардан һансы үстүлүкләринә көрә фәргләнир?

Јени програм, һәр шејдән әввәл, Азәрбајчан дили үзрә мәктәб курсунун елми сәвијјәсини вә онун тәрбијәви тәсирини даһа да јүксәлтмәји тәмин етмәси бахымындан әввәлки програмлардан әсаслы сурәтдә фәргләнир.

Әввәлки програмда, башлыча олараг, грамматика вә јазы гајдаларынын әһәтә едилмәси шакирдләрдә дилчилик елми, еләчә дә дилин саһәләри һаггында биртәрәfli тәсәввүр јарадырды; дилин бир бүтөв һалында өјрәнилмәсини тәмин едә билмирди. Орта мәктәб дәрсликләринин узун мүддәт «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» адландырылмасы да буна тәсдиг едән амилләрдән бири олмушдур.

Әлбәттә, јени програм дилин өјрәнилмәсиндә грамматиканын ролуну һеч дә әскилтмир, она гаршы «үсјән» елан етмир. Дили грамматикаја, онун вердији имканлара истинад етмәдән өјрәнмәк нәнки чәтиндир, индики шәраитдә һәтта гејрә-мүмкүндүр дејилсә сәһв олмаз. Она көрә ки һал-һазырда әдәби дилимиз јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш милли дилләрдән—социалист миллиләтләринин дилләриндән биринә чеврилмиш, ваһид, мөһкәм грамматик нормалар кәсб етмишдир.

Дилимизин грамматик нормалары онун орфографик, орфоэпик, лексик вә үслуб нормаларыны дүзкүн вә асан мәнимсәмәк үчүн дә лазыми зәмин јарадыр, елми әсас верир.

Мөвчуд програм дилин бүтүн әсас саһәләрини (фонетика, лексика, сөз јарадычылыгы, грамматика) өзүндә әкс етдирмәси бахымындан әввәлки програмдан әсаслы сурәтдә фәргләнир. Јени програмда үслубијјат вә нитг мәдәнијјәти мәсәләләринә дә лазыми диггәт јетирилмәси онун, шүбһәсиз, үстүн чәһәтләриндәндир.

Әввәлки програмлардан фәргли олараг јени програм Азәрбајчан дили тәлиминин јалһыз мәзмунуну әһәтә етмәклә мөһдудлашмыр; тәлимин тәшкилине верилән мүасир тәләбләри дә әһәтә едир; мүәллимләримизә мүхтәлиф метод, јол, пријом вә васитәләрдән истифада етмәкдә истигамәт верир. Елә буна көрәдир ки, Азәрбајчан дили үзрә тәлими јени мәзһабда гурмағын икинчи мһүм проблемини һәммин фәннә аид јени дәрсликләрин јарадылмасы олмушдур.

Назирлик бу проблеми башлыча олагаг мүсабигә јолу илә һәлл етмәји мәгсәдәујгун һесаб етмишдир. Гаршыја чыхан бәзи чәтинликләр ачыг мүсабигәнин тәшкилини сонәдәк баша чатдырмага имкан вермәсә дә, көрүлмүш тәдбирләр IV, V вә VI синифләр үчүн јени дәрсликләр јарадылмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

Һазырда мәктәбләримизин IV—VIII синифләриндә (5 синифдә) Азәрбајчан дилиндә дөрд дәрсликдән истифадә олуноур.

Азәрбајчан дилиндән тәлимин мәзмунуну јенидән мүәјјәнләшдирмәк вә онун һәјата кечирилмәсини тәмин етмәклә әләгәдар гаршыда дуран үчүнчү мүһүм проблем дәрсликләрдән истифадәјә рәһбәрликләр һазырламагдан ибарәт олмушдур. Көрүнүр, мүәјјән сәбәбләрдән бу проблемин һәллинә бир гәдәр кеч башланылмышдыр. Бунун әсас сәбәбләриндән бири дәрсликләрин һәлә әввәлчәдән һеч бир експеримент апарылмадан мејдана чыхмасы, демәк, һәмин дәрсликләрлә мүәјјән иш тәчрүбәсинин әлдә едилмәмәси олмушдур. Бу бошлуғу нәзәрә алараг назирлик 1971-чи илдә «IV синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы» адлы методик мәктуб һазырлајыб мүәллимләрә чатдырмышдыр; һәмни методик мәктуб јени дәрсликләрлә ишләмәк јолларыны мүәјјәнләшдирмәкдә мүәллимләримиз илк методик көмәк көстәрмәји тәмин етмишдир. Илк рәһбәрлик 1973-чү илдә, јәни IV синифләрдә јени програмын тәтбиғинин үчүнчү илиндә мүәллимләрә чатдырылмышдыр. Һәмни рәһбәрлик Азәрбајчан дилиндән IV синифдә јени програм вә дәрсликлә мәктәбләрин иш тәчрүбәси әсасында јазылдығы үчүн мүәллимләр тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмышдыр.

Тәәсүфләндиричи һалдыр ки, сонракы дәрсликләр үчүн рәһбәрликләрин нәшри чох кечикдирилмишдир; онлар анчаг 1977-чи илдә чапдан чыхмышдыр.

Мәктәбләрин Азәрбајчан дилиндән јени програмла ишләмәјә кечмәсиндә гаршыда дуран дөрдүнчү мүһүм проблем мүәллимләри јени програм вә дәрсликләрлә ишләмәјә нәзәри вә практик чәһәтдән һазырламагдан ибарәт олмушдур. Бу проблемин һәллинә һәлә 1970-чи илдән башланылмышдыр. Мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтлары дил-әдәбијјат мүәллимләри үчүн мүнтәзәм олагаг курслар

6

ачмыш, онларын өзүнүтәһсиленин тәшкили мәсәләсинә хүсуси диггәт јетирмишләр. Методик әдәбијјат чап олунмасы имканларындан да кениш истифадә олунмушдур; назирлик хәттичә 10 адда методик мәктуб, 12 адда методик вәсаит вә чохлу миғдарда мәгаләләр дәрч олунмушдур. Мүәллимләри јени програмларла даһа сәмәрәли ишләмәјә һазырламаг, онларын педагожи усталығыны артырмаг үчүн елми тәдигатларын нәтичәләрини, әлдә едилән габагчыл тәчрүбәни јәјмаг мәгсәдилә педагожи тәблиғатын шифаһи формаларындан даһа кениш вә мүнтәзәм истифадә олунмушдур. Бу ишдә мәктәб, шәһәр, рајон вә республика елми-практик конгресслары, еләчә дә «педагожи муһазирәләр» вә методик мушавирәләр хүсуси рол ојнамышдыр.

Азәрбајчан дилиндән јени програма кечид вәзифәләри илә әләгәдар гаршыда дуран бешинчи проблем тәдрис комплексинин ән вачиб компонентләриндән бири олан дидактик материалларын, әјани вәсаитләрин һазырланмасы илә әләгәдардыр. Дидактик материаллар она көрә тәдрис комплексинә анд едилир ки, бунлар, һәр шејдән әввәл, тәдрис материалларыны тамамламағы тәмин едир. Азәрбајчан дили дәрсликләринин һазыркы вәзијјәти бу фәнн үзрә белә дидактик материалларла даһа бөјүк еһтијач олдуғуну сөјләмәјә әсас верир. Бу вачиблијә бахмајараг, етираф етмәлијик ки, республикамызын мәктәбләри үчүн дидактик материалларын һазырланыб чап едилмәси ишиндә дә бир гәдәр кечикмә олмушдур. IV вә V синифләр үчүн дидактик материаллар кечән илин сонунда чапдан чыхмышдыр. Азәрбајчан ЕТПЕИ VI синифләр үчүн дидактик материаллары нәшријјата тәһвил вермиш, VII—VIII синифләр үчүн ејни адлы материалларын, јәни карточкалардан ибарәт дидактик материалларын тәртиби ишини исә баша чатдырмышдыр. Етираф етмәлијик ки, Азәрбајчан дилинә анд башга типли дидактик вәсаитләрин һазырланмасы саһәсиндә, демәк олар ки, диггәти чәлб едән әһәмијјәтли бир иш көрүлмәмишдир. Көстәрилмиш тәшәббүсләр—чәдвәлләрдән ибарәт әјани вәсаит комплекти, вал јазыларына даир сценариләр алајарымчыг галмыш вә ја истеһсалата верилмәмишдир.

Беләликлә ајдын олур ки, мәктәбләримизин Азәрбајчан дилиндән јени програмла ишләмәјә кечмәсинин тәшкилиндә бәзи нөгсанлара јол верилмәсинә бахмајараг, бу иш, әсасән, мүвәффеғијјәтлә баша чатдырылмышдыр. Әсас нөгсанлар бундан ибарәт олмушдур ки, а) јени програм әсасында ја

7

зылмыш дәрсликләр әслиндә дәрс вәсанти олдуғу һалда, онларын нөвбәти нәшрләриндә, демәк олар ки, һеч бир дәјишиклик едилмәсинә, тәчрүбәдән ирәли кәлән нөгсанларын арадан галдырылмасына, онларда вачиб тәкмилләшдирмәләр апарылмасына нә јол верилмиш, нә дә тәшәббүс кәстәрилмишдир; б) јени програмла ишләмәјә кечән синифләр үчүн илк илләрдә јалһыз програм вә дәрслик чап олунамасы илә кифәјәтләнилмишдир. һалбуки мәктәб вә мүәллимләрә тәдрис комплексини тәғдим етмәк лазым иди; бу комплексин минимал һудуду програм, дәрслик, дәрслијә рәһбәрлик вә дидактик материаллардан ибарәтдир.

Хүсуси оларағ гејд едилмәлидир ки, мәктәбләрин Азәрбајчан дилиндән јени програмла ишләмәјә кечмәсинә бу фәннин тәлим методларынын тәкмилләшдирилмәси мәсәләләринин һәлли илә биләваситә әлағәдар јанашылмышдыр. Јени програмларла Азәрбајчан дили тәлиминин лингвистик-дидактик әсаслары, шакирдләрин бу фәндән билик, бачарығ вә вәрдишләринин мүәјјәнләшдирилмәси јоллары вә с. кими елми-методик проблемләр үзрә фәјдалы тәдгигат әсәрләри јазылмыш вә чап едилмишдир.

Бунларла јанашы, мүәллимләрин өз габағчыл иш тәчрүбәләринә, методика вә ја лингвистика сәһәсиндә мүстәғил тәдгигатларына, дәрсликләрин тәһлилинә даир мәгаләләрлә чыхыш етмәләринә дә кениш имкан јарадылмышдыр. Тәкчә бу факты гејд етмәк кифәјәтдир ки, сон ики илдә «Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндә, «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси» мәчмуәсиндә дил-әдәбијат мүәллимләринин өз иш тәчрүбәсинә даир 70-дән артығ мәгаләси дәрч олунамашдыр.

Мәктәбләримизин Азәрбајчан дилиндән јени програмла ишләмәјә кечмәси илә әлағәдар оларағ бу фәннин тәдрисинә рәһбәрлик вә нәзарәтин гүввәтләндирилмәси Маариф Назирлијинин даима диггәт мәркәзиндә олмушдыр. Назирлијин коллектијасы өзүнүн 1972-чи ил 23 феврал тарихли гәрары илә Азәрбајчан дили тәдрисинин сәмәрәлилијини артырмағ, мөвчуд нөгсанлары арадан галдырмағ үчүн конкрет тәдбирләр мүәјјәнләшдирмиш вә онларын һәјата кечирилмәси јолларыны кәстәрмишдир.

Назирлијин әлағәдар идарә вә шө'бәләри бу гәрарын јеринә јетирилмәси вәзијјәтинә вахты-вахтында нәзарәт етмиш вә нөгсанлары ашкара чыхарыб арадан галдырылмасы үчүн мувафиг тәдбирләр көрүлмүшдүр.

Һәмин гәрара ујғун оларағ бүтүн тәдрис илләри мүддәтиндә Азәрбајчан дилиндән јени програм вә дәрсликләрин мәктәб тәчрүбәсиндә тәтбигинин вәзијјәти мүнтәзәм сурәтдә әрәннилмиш вә үмумиләшдирилмишдир. Һәмин сәһәдә Азәрбајчан ЕТПЕИ хүсуси тәдгигат апармышдыр.

Сон дөврләрдә республиканын бир сыра мәктәбләриндә бир даһа әтрафлы јохламалар апарылмышдыр. Бу јохламалар заманы Бақы, Қиrowабaд вә Әли Бајрамлы шәһәрләринин бир сыра мәктәбләриндә, Бәрдә, Исмајыллы, Чәбрајыл, Дәвәчи, Ағсу, Күрдәмир, Варташен, Зағатала рајон мәктәбләриндә тәхминән 200-дән артығ дәрс динләнилмиш, 4 миндән чох шакирдин билик, бачарығ вә вәрдишләринин вәзијјәти өјрәннилмишдир. Әлдә едилмиш материалларын тәһлили бир даһа кәстәрир ки, јени програмларла тәлим ишинин үмуми кејфијјәти бир сыра үстүнлүкләринә көрә фәргләнир.

Белә мүһүм үстүнлүкләрдән бири шакирдләрин нитг һазырлығына диггәтин артырылмасында өзүнү кәстәрир. Тәлим синтаксисдән—ибтидаи синтаксис курсундан башламасы сонрақы мәрһәләләрдә шакирдләрин нитгинин грамматик бахымдан зәнкинләшмәсинә имкан јаратмышдыр. Систематик курсда морфемләрин семантикасына, сөз бирләшмәләри вә чүмләләрин грамматик мәнәсына, етимолокијаја хүсуси әһәмијјәт верилмәси шакирдләрдә нитгин мәзмун чәһәтини даһа дәриндән дәрк етмәк вәрдиши тәрбијәләндирмәкдә мүһүм әһәмијјәт кәсб етмишдир. Јени програмлар шакирдләрин рабитәли нитгинин мәзмун-мәнтиғи бахымдан формалашмасына тәмин етмәјә даһа кениш имканлар јаратмышдыр. Азәрбајчан дили дәрсләриндә ифадә вә инша јазылары апарылмасы конкрет нитг бачарығларынын (мәсәлән, мүәјјән мөвзуда шифаһи инша гурмағ, фикри кениш, јахуд јығчам ифадә етмәк, нәзәрдә тутулан вәзијјәти, әшјаны, һадисәни тәсвир етмәк, мүһакимә характерли инша тәртиб етмәк вә с.) инкишафында мүһүм рол ојнамашдыр.

Нитг мәдәнијјәти вәрдишләри үзәриндә иш апарылмасы үчүн дә јени програм даһа кениш имканлар ачмышдыр; лексик, грамматик, тәләффүз сәһвләринин хәбәрдарлығы вә арадан галдырылмасы ишиндә мүәјјән наилијјәтләр әлдә едилмишдир. Дүзкүн јазы вәрдишләри үзәриндә ишин тәшкили хејли тәкмилләшдирилмишдир.

Тәлим просесиндә тәрбијәви ишин апарылмасына, даһа доғрусу, тәлим вә тәрбијәнин вәһдәтдә һәлл олунамасына хүсуси диггәт јетирилмишдир. Бу, һәр шејдән әввәл, тәлим иши-

нин мұхтәлиф сәһәләринә анд дидактик материалларын, инша мөвзуларынын мәфкурәви чәһәтдән, тәрбијәви бахымдан мәгсәдәмүвафиг сечилмәси илә һәјата кечирилмишдир. Дидактик материаллар ејни заманда шакирдләрин өз ана дилләрини зәнкин ифадә васитәләри илә, бу вә ја дикәр фикр мұхтәлиф формаларда ифадә етмәк имканлары илә таныш етмәкдә мүәјјән рол ојнамышдыр.

Азәрбајчан дилиндән јени програмларла апарылан иш дил-әдәбијат мұәллимләринин методик мәдәнијјәтинин инкишафында, елми вә педагожи сәвијјәләринин јүксәлмәсиндә чох мұһүм рол ојнамышдыр. Бунунла јанашы, о, М. Ә. Сабирин тәбиринчә десәк мұәллимләр үчүн «ајинә» ролуну ојнамышдыр; ирәлиләјәни керидә галандан, күнүн нәбзини тута биләни јериндә сајандан, өз вәзифәсини вичданла јеринә јетирәни мұәллимлијә, бир нөв, башкирләмәк васитәси кими бахандан даһа ајдын, даһа дәгиг фәргләндирә билмәјә әсас вермишдир. Мүшаһидәләр, јохламалар ачыг-ашкар көстәрир ки, Азәрбајчан дили мұәллимләринин бөјүк бир гисми өз нәзәри билкәләрини, педагожи усталыгларыны артырмаг гајғысына галараг ән јени әдәбијат мұнтәзәм олараг изләјир, дилчилијин, методика вә дидактиканын наплијјәтләриндән, өз әмәли фәалијјәтләриндә бачарыгла истифадә едирләр. Фәрәһли һалдыр ки, белә мұәллимләрдән бир чоху тәлим ишини тәкчә елми-методик тәләбләр сәвијјәсиндә гурмагла мәдудлашмыр, өз јарадычы әмәкләри, јени-јени ахтарышлары илә габагчыл тәчрүбәнин, методика елминин хәзинәсини зәнкинләшдирмәләри илә дә фәргләнирләр. Беләләринә Шәки рајонундакы Охуд кәнд мәктәбинин мұәллими Н. Нүммәтову, Чәлилабад рајонундакы шәһәр 2 №-ли мәктәбин мұәллими Е. Ағажеви, Бақыдакы 8 №-ли интернат-мәктәбин мұәллими Р. Очагову, 18 №-ли мәктәбин мұәллими Н. Мәммәдованы, 173 №-ли мәктәбин мұәллими Ә. Чаббарованы, Гусардакы Аваран кәнд мәктәбинин мұәллими Н. Мәммәдову, Нефтчала рајонундакы Гарајманлы кәнд мәктәбинин мұәллими И. Әһмәдову, Лерик рајонундакы интернат-мәктәбин мұәллими М. Қазымову, Жданов рајонундакы Шаһсәвәнкәнд мәктәбинин мұәллими Г. Оручову вә бир чохларыны нүмунә көстәрмәк олар.

Азәрбајчан дили мұәллимләринин башга бир гисми тәлим ишини мүасир тәләбләр сәвијјәсинә јүксәлтмәјә сәј көстәрән, лакин илләрдән бәри алышдыглары ән'әнәви үсуллардан һәлә тамамилә јаха гуртара билмәјән мұәллимләрди:

10

CS CamScanner ile tarandı

Е'тираф едәк ки беләләри һазырда әксәријјәти тәшкил едир. Бу група дахил олан мұәллимләр һеч дә әввәлкиләрдән аз зәһмәтә гатлашмыр, өз вәзифәләрини вичданла јеринә јетирмәјә онлардан аз енержи сәрф етмирләр. Лакин һәмин мұәллимләрин фәјдалы иш әмсалы бу вә ја дикәр дәрәчәдә ашағы олур. Онларын фәалијјәтиндә ән мұһүм нөгсан өзүнү бунда көстәрир ки, һәмин мұәллимләр дәрәдә практик ишләрә кәниш јер вермәк, шакирдләрдә мұстәгиллији инкишаф етдирмәк, нәзәри материалларын өјрәнилмәсини практик ишләрә үзви сурәтдә әлагәләндирмәк, нитг бачарыг вә вәрдишләринин формалашдырылмасыны интенсивләшдирмәк әвәзинә, әсас гүввәләрини нәзәри материаллары јерли-јерсиз тәқрар етмәјә, онлары шакирдләрин әзбәрләмәсинә, јадда сахламасына наил олмаға мејл көстәрирләр. Тәлим просесиндә формализмин көкләри мәнз бурадан ирәли кәлир.

Бу група дахил олан мұәллимләрин фәалијјәти илә әтрафлы танышлыг көстәрир ки, онларын фәјдалы иш әмсалынын ашағы олмасы мұхтәлиф субјектив сәбәбләрдән, мәсәләң, бәзиләринин өз билкәләринә архајынчылығындан, бәзиләринин һәмишә еһтијатлы олмаға, дәрсликләрдәки материаллара еһкам кими јанашмаға чалышмаларындан вә с. ирәли кәлир. Бу группан олан мұәллимләр јүксәк мұвәффәгијјәт фәизи әлдә етмәјә сәј көстәрсәләр дә онларын синифләриндә мәннимсәмә кејфијјәти чох заман ашағы олур; мұвәффәгијјәт фәизинин сүн'и сурәтдә шиширдилмәси һалларына да јол верилир.

Үчүнчү група нәзәри вә методик билији бүнөврәдән зәиф олан, јени програмын руһуну, тәлим просесинә верилән мүасир тәләбләри һәлә дә маһијјәтчә дуја билмәјән мұәллимләр дахилдир. Әлбәттә, беләләри чох азлыг тәшкил едир. Јохламалар көстәрмишдир ки, белә мұәллимләрин бәзиләри далдаланмаг, мәктәбин һеч бир ишинә гарышмамаг, сусмагла башкирләјирсә, бәзиләри, әксинә, һај-күјчүлүкләри, көздән пәрдә асмалары илә өзләрини «мұһафизә едирләр».

Азәрбајчан дилиндән јени програм вә дәрсликләрин мәктәб тәчрүбәсиндә сынагдан кечирилмәсинин нәтичәләри өјрәнилиб үмумиләшдириләркән кејфијјәт көстәричиләринә көрә мұәллимләрин јухарыда гејд етдијимиз тәркибдә группашмасы хүсуси олараг нәзәрә алынмышдыр. Белә ки, мүәјјән објектив мұлаһизәләрә әсасән, һәмин нәтичәләрин үмумиләшдирилмәсиндә бөјүк әксәријјәти тәшкил едән икинчи груп

11

мүэллимләрин фәалијјәти илә әләгәдәр әлдә едилмиш фактлар әсас тутулмушдур.

Ән'әнәви кәстәричиләрә ујғун олараг, илк нөвбәдә, шакирдләрин јазы савадынын вәзијјәтини мүјјәнләшдирмәк сәләси өн планда дурмушдур. Јохламалар ачыг-ашкар кәстәришишдир ки, јени програмларла иш шакирдләрин орфографик вә дурғу ишарәләри савадынын инкишафында аз-чох мүсбәт рол ојнамышдыр. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, 7—8 ил бундан әввәл, хүсусән кәнд мәктәпләриндә апарылмыш јохламаларын объектив нәтичәләри, һазыркы јохламаларын объектив нәтичәләриндән, тәхминән, 10—12 фаз ашағы олмушдур. Бу, әлбәттә, о гәдәр дә пис дејил. Лакин бу ирәлиләјишин сур'әти елми-техники тәрәгги дөврүнүн тәләпләриндән чох-чох ашағыда дурур.

Јохламалар заманы мүјјән едилмишдир ки, шакирдләри орфографија вә дурғу ишарәләри савадына јијәләндирмәјин объектив мүвәффәгијјәт һәдди 70—75 фазилә мәндулашыр. Фактлара мурәчиәт едәк.

1975—76-чы тәдрис илиндә апарылмыш јохламалар заманы Исмајыллы рајону шәһәр 1 №-ли мәктәбин V—VIII синифләриндә јохлама имладан 101 шакирдин мүвәффәгијјәти 60,4%; Тәзәкәнд, Ашағы Чүлјан мәктәпләриндә IV—VIII синифләр үзрә 93 шакирдин мүвәффәгијјәти исә орта һесабла 43% олмушдур. 1976—77-чи дәрс илиндә Бәрдә рајону мәктәпләринин IV—VIII синифләриндә ејни сәһә үзрә 204 шакирди әһатә едән јазыда мүвәффәгијјәт 65,7%, кејфијјәт исә 48%; Мирбәшир рајонунда мүвәффәгијјәт 72%, кејфијјәт 31%; Ки-ровабад мәктәпләриндә мүвәффәгијјәт 82%, кејфијјәт 48% олмушдур.

Фактларын тәһлили кәстәрир ки, шакирдләрин орфографик вә дурғу ишарәләри савадында мејдана чыхан кәсирләрин башлыча сәбәпләриндән бири онунла әләгәдардыр ки, мүәллимләримизин бир чоху һәмин сәһәдә апарылан ишләри нитг инкишафы үзрә (хүсусән дүзкүн тәләффүз, лүғәт, фикрин рабитәли ифадәси вә с. үзрә ишләрлә) аһәнкдар шәкилдә әләгәләндирә билмир, вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси-ни интенсивләшдирмәји тәмин етмир, дәрсләрдә јазылы чалышмалардан истифадәнин әһәмијјәтини кифәјәт дәрәчәдә гијмәтләндирмирләр.

Дикәр сәбәби исә, е'тираф етмәк лазымдыр ки, дәрслик-ләрдәки чатышмамазлыглардан ирәли кәлир. IV синфин дәрс-

лијиндә дүзкүн јазы гајдаларыны тәләффүзлә мүгајисә база-сында өјрәтмәк принципи әсас тутулмушдур. Бу принцип тәч-рүбәдә өзүнү там доғрултдугу үчүндүр ки, сон дөрд илдә IV синифләрдә апарылмыш јазылы јохламалар даһа јүксәк нәтичәләр вермишдир. Сонрақы дәрсликләрдә һәмин принцип ардычыл шәкилдә нәзәрә алынмадығына кәрә шакирдләрин орфографик вәрдишләринин мөһкәмләндирилмәси вә инкишафында мүјјән ләнкимәләр өзүнү кәстәрир. Буну тәсдиг едән фактлардан бир-икисинә диггәтимизи чәлб едәк. Һәлә 1973—1974 вә 1974—1975-чи дәрс илләриндә Бакынын 132 №-ли мәктәбиндә белә бир тәчрүбә апарылмышдыр: ики дөрдүн-чү синифдә тәдрис илинин сонунда мүвафиг бир мәтн үзрә имла јаздырылмыш, јохламанын нәтичәләри мәнимсәмә үзрә 96% мүјјәнләшдирилмишдир; нөвбәти дәрс илинин сонунда ејни синифләрдә (V синифдә) ејни мәтн үзрә јенидән јохла-ма јазы иши апарылмыш, бу дәфә нәтичәләр тамамилә әв-вәлкиндән фәргли олмушдур; белә ки, синифләрдән бириндә 38 шакирддән 11 нәфәринин, дикәриндә исә 34 шакирддән 7 нәфәринин јазысы «2» гијмәтә ләјиг көрүлмүшдүр (беләлик-лә, мүвәффәгијјәт тәхминән, 75 фазилә енишдир). Варташен вә Загатала рајонларынын мүхтәлиф мәктәпләриндә (IV—VIII синифләрдә) ејни бир мәтн үзрә апарылмыш јохлама имлаларын нәтичәләринә дә јухарыдакы фикрин доғрулуғуну әсасландыран фактлардан бири кими бахмаг олар. Һәмин нәтичәләр ашағыдакы кими олмушдур.

#### Варташен рајону үзрә:

Синифләр	Шакирд-ләрин сајы	Мәнимсәмә фазилә		Реал кеј-фијјәт фазилә
		мүәллимләрин јохламасындан сонра	тәкрат јохлама-дан сонра	
IV	30	84%	78,6%	58%
V	22	78%	60%	31%
VI	18	88,8%	83%	66,6%
VII	28	82%	53%	46%
Чәми:	98	83,2%	68,5%	51,1%



Загатала району үзрә:

Синифләр	Шакирдларын саҗы	Мәнимсәмә фаизи	
		мүәллимин јохламасындан сонра	тәқрар јохламадан сонра
IV	78	98%	70%
V	76	87%	62%
VI	85	84,5%	64%
VII	91	87%	67%
VIII	84	81%	64%
Чәми:	414	85,9%	69,4%

Һәр ики чәдвәлдән мүйәҗҗән етмәк чәтин деҗил ки, синифләр үзрә шакирдларын савад дәрәчәсинин динамикасында јүксәлиш әвәзинә, аз-чоҗ зәифләмә нәзәрә чарпыр .

Мә'лум олдуғу кими, мөвчуд програмлар Азәрбајҗан дилини онун бүтүн саһәләринин мәчмусу кими өјрәнмәји әсас тутур. Бу, о демәкдир ки, Азәрбајҗан дили дәрсләринә, әввәлләрдә олдуғу кими, грамматика дәрси, орфографија дәрси вә с. кими јанашмағ доғру деҗил, һәмнин фәни үзрә һәр бир дәрсдә бу вә ја диқәр мөвзу үзрә апарылан иш дилин диқәр саһәләри илә үзви сурәтдә әлағәләндирилмәлидир. Јени програмлар орфографија вә дурғу ишарәләринин тә'лиминдә дә мәһз белә бир мүйһүм методик принципин көзләнилмәсини тәләб едир. Јохламаларын нәтичәләри көстәрмишдир ки, бә'зи мәктәпләрдә шакирдларын јазы савадынын ашағы сәвијјәдә олмасынын башлыча сәбәбләриндән бири дәрсләрдә дүзкүн јазы гајдаларыны дилин мәһз диқәр саһәләри илә—орфоэпија, грамматика, лүғәт, рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрлә мүйнтәзәм әлағәләндирирмәкдән ирәли кәлир.

Јохламалар заманы мүйәҗҗән едилмишдир ки, мүәллимләрин бир чоху дәрс саатынын, тәхминән, 60%-ни анчағ өзләри данышырлар. Ән чоҗ тәшвиш доғураны исә будур ки, белә дәрсләрдә дилин өјрәнилмәси, башлыча оларағ, нәзәри материалын мәнимсәдилмәсинә көстәрилән чәһдлә мәһдудлашыр. Нәтичәдә шакирдләр нә нәзәри материалы шуурлу вә әсаслы сурәтдә мәнимсәјә нә дә она аид практик бачарығ вә вәрдишләрә мөһкәм јијәләнә билирләр. Бу ондан ирәли кәлир ки, һәмнин мүәллимләр Азәрбајҗан дили дәрсләриндә

нәзәри материалларын өјрәнилмәсини практик ишләрлә үзвү шәкилдә, аһәнкдар сурәтдә әлағәләндирирмәјә, даһа ајдын деҗилсә, верилән биликләр әсасында практик бачарығ вә вәрдишләрин инкишафына, еләчә дә практик ишләр просесиндә нәзәри мә'луматларын даһа мөһкәм вә әсаслы мәнимсәнилмәсинин тә'мин едилмәсинә, бунлардан биринин диқәрини тамамламасына лазыми диғгәт јетирмирләр. Елә буна көрә дә шакирдларын нәзәри биликләри мөһкәм олмур, бачарығ вә вәрдишләринин инкишафы исә хејли дәрәчәдә ләнкијир. Чарри тәдрис илиндә Загатала вә Варташен району мәктәпләриндә хүсуси методика үзрә апарылмыш јохламаларын нәтичәләри бу деҗиләнләри бир даһа тәсдиғ едир. Јохламалар ики мәрһәләдән ибарәт апарылмышдыр. Әввәлчә, IV, VI вә VIII синифләрдә нәзәри материаллары, әсасән, тә'риф вә гајдалары шакирдларын нә дәрәчәдә билдикләри шифаһи јолла өјрәнилмишдир. Суал-чаваб просесиндә ајдын олмушдур ки, онларын тәхминән 20—25 фаизи гајдалары билир, лакин нүмунәләр сөјләмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бундан сонра һәр бир синфин билик сәвијјәсинә ујғун мұвафиг тапшырығлардан ибарәт јазылы јохламалар апарылмышдыр. Һәмнин јохламаларын үмуми нәтичәләри белә олмушдур:

IV синифләрдә јазыда иштирак едән 138 шакирдин 72 фаизи, VI синифдә 121 шакирдин 37 фаизи, сәккизинчи синифдә исә 124 шакирдин јалныз 34 фаизи јохлама ишини мүсбәт гијмәтлә јеринә јетирә билмишдир. Үмумијјәтлә, јохлама апарылмыш бүтүн рајон вә шәһәр мәктәпләринин әксәријјәтиндә шакирдларын фонетика, грамматика, сөз јарадычылығы үзрә практик билик вә бачарығларында чидди гүсурлар өзүнү көстәрир; белә ки, онлар дил фактларыны тәһлил етмәкдә, услуби вариантлар сечә билмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајҗан дили тә'лиминин ән башлыча мәғсәди шакирдләрдә нитг бачарығлары вә вәрдишләринин формалашмасыны тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Мөвчуд програм бу саһәдә ишин системли вә сәмәрәли апарылмасы үчүн кениш имканлар ачмышдыр. Лакин, тәәссүф ки, мәктәпләримизин бөјүк әксәријјәтиндә һәмнин имканлардан, хүсусән рабитәли нитгин инкишафы үчүн јарадылмыш имканлардан сәмәрәли истифадә олунмур. Бунун нәтичәсидир ки, шакирдләрдән мүйәҗҗән гисминин нитги мүхтәлиф чәһәтләрдә нөгсанлыдыр; лүғәт еһтијатлары касыбдыр, шифаһи нитгләриндә интонасија вә тәләффүз нормаларындан тез-тез кә-

нара чыхырлар, ифадэ вэ инша јазмагда чидди чэтинлик чэ-кирлэр. Јохлама материалларынын тэһлили кестэрир ки, һэмин нөгсанлар, башлыча олараг, мөһз мүэллимин өз иш системиндәки гүсурлардан ирәли кәлир. Мәсәлән, мүэллимдәрин бир чоху Азәрбајчан дили дәрсләриндә лүгәт үзрә ишләрән апарылмасына мүнтәзәм диггәт јетирмирләр, сөз үзәриндә ишин оптимал имканларындан лазымынча истифадә етмирләр. Мүәјјәнләшдирилмишдир ки, мүэллимләрин тәхминән он нәфәриндән сәккизи нәинки лүгәт үзрә ишләрин мүхтәлиф пријомларындан мүнтәзәм истифадә едир, һәтта дәрсликләрдә полиграфик чәһәтдән хүсуси олараг фәргләндирилмиш чәтин сөзләр үзәриндә лүгәт-орфографик ишләрин апарылмасына да лагејд јанашырлар. Бакынын 246, 85, 226, 97, 101, 118 вә 196 нөмрәли мәктәбләринин IV вә V синифләриндә шакирдләрә диктә јолу илә мүәјјән сөзләр (бунлар һэмин синифдә вә бундан әввәлки синифләрдә өјрәнилмиш јазылышы чәтин сөзләр сијапысындан сечилмишдир) јаздырылмыш вә онлардан пәр биринин јанында мәнасыны, синонимини јазмаг, јахуд ону чүмлә ичәрисиндә ишләтмәк тәклиф олунмушдур. Јохлама ишләри тәкчә верилмиш сөзләрин јазылышына анд вәрдишләрә көрә гијмәтләндирилмиш вә ашағыдакы нәтичәләр алынмышдыр .

Јохламада иштирак едән 312 нәфәр IV вә V синиф шакирдиндән јалныз 122 нәфәри мүвәффәг гијмәт ала билмишди; демәк, мүвәффәгијәт фаизи тәхминән 46 олмушдур. Јазылары тәһлили кестәрмишдир ки, верилмиш сөзләрин јазылышында сәһвләрин мејдана чыхмасынын башлыча сәбәбләриндән бири һэмин сөзләрдән бир чохунун (мәсәлән, «сәрнишин», «часус», «стенд», «иншаатчы» вә с.) мәнасыны шакирдләрин билмәмәси илә әлагәдардыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Загәтала, Балакән, Исмајыллы, Ағсу, Бәрдә районларында Әли Бајрамлы, Кировабад шәһәрләриндә апарылмыш јохламалар заманы да чохлу белә фактлар ашкара чыхарылмышдыр.

Азәрбајчан дилинин тәлиминдә рабитәли нитгин инкишафы үзрә ишләр мүэллимләрин ән чидди чәтинликләрлә гаршылашдылары саһәдир. Бунун башлыча сәбәбләрини ашағыдакыларла изаһ етмәк олар.

1) Шакирдләрдән бир чохунун рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрдә, хүсусән иншада мүвәффәгијәтсизлији онларын үмуми савадынын, јәни орфографија вә дурғу ишарәләри гә-

даларына анд вәрдишләринин, дүзкүн чүмлә гурмаг бачарыларынын зәифлијиндән ирәли кәлир.

2) Бәзи мүэллимләр програма әсасән рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрин системини, синифдән синфә инкишаф динамикасыны ајдын тәсәввүр етмирләр; башлыча фәргләри тәкчә ишин һәчминдә вә мөвзуларын сечилмәсиндә көрүрләр.

3) Бәзи мүэллимләр рабитәли нитг инкишафына анд ишләрин апарылмасыны програмда тәкчә һэмин саһә үзрә хүсуси ишләр үчүн ајрылмыш саатларла мөһдудлашдырырлар, һалбуки програмын тәләби үзрә бу ишләрә тәлим просесинин үмуми системиндә ардычыл олараг јер верилмәлидир.

4) Мүэллимләрин бир чоху рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрин ишфаһи вә јазылы формаларыны бир-бирилә аһәнкдар шәкилдә узлашдырмаға лазымы диггәт јетирмирләр; бунун нәтичәси олараг шакирдләрин јазылы нитгиндәки нөгсанларын чоху мөһз онларын ишфаһи нитгиндәки нөгсанлардан ирәли кәлир.

5) Нәһәјәт, етираф етмәк лазымдыр ки, рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрин апарылмасында мүэллимләрин чидди чәтинликләрлә гаршылашмасынын дикәр сәбәби дәрсликләрин тәртибиндә бу мөһүм саһәнин кифәјәт дәрәчәдә нәзәрә алынмамасындан ирәли кәлир. Бу нөгсан IV вә хүсусән VII—VIII синифләрин дәрсликләриндә даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр. Нараһәтлыг төрәдән чәһәт бурасындадыр ки, дәрсликләрә рәһбәрлик үчүн нәзәрдә тутулан вәсантләрдә дә рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрин системи һаггында тутарлы кестәришләрә чох аз јер верилмишдир.

Бүтүн бураја гәдәр дејиләнләри нәзәрә алыб Сов.ИҚП МҚ вә ССРИ Назирләр Советинин «Үмумтәһсил мәктәбләрн шакирдләринин тәлимини, тәрбијәсини вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» гәрарыны рәһбәр тутмагла Азәрбајчан дили програмыны јенидән тәкмилләшдирмәјин истигамәтләрн һаггында ашағыдакы тәклифләри ирәли сүрмәк олар.

1. Програмда бу вә ја дикәр шәкилдә тәкратар характери дашыјан нәзәри мәлуматлар ихтисар олунмалыдыр. «Модал сөзләр», «Нидалар» синтаксис бәһсиндә даһа әлверишли шәкилдә өјрәнилдији үчүн бунларын морфоложи характери һаггында јалныз факултатив мәлумат верилмәси илә мөһдудлашмаг мәгсәдә ујғундур. Чохәчалы сөзләрин сонунда «г»-нин «Ғ»-јә, «к»-нин «ј»-јә кечмәси һадисәси програмда үч јер-

2. «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси», № 2.

17

дә (фонетика, исмин һалланмасы вә мәсдәрин һалланмасы кечиләркән) бир-бирини тәкрат едир; бу гәйдәни жалныз фонетика бәһсиндә өрәнмәклә кифәјәтләнмәк даһа әлверилдир. Ејни фикри фе'лләрин замана көрә дәјишмәси, чүмлә һаггында үмуми мә'лумат, чүмләнни мәгсәдә көрә нөвләри вә с. мөвзулар—мә'луматлар һаггында да сөјләмәк олар.

2. Програмда нәзәри баһымдан аз әһәмијјәтли олан вә ја икинчи дәрәчәли әһәмијјәт кәсб едән мөвзулары ихтисар етмәк лазымдыр. IV синфин програмында исмин шәхсә көрә дәјишмәси, VI синифдә сәбәб-мәгсәд зәрфи, VIII синифдә Азәрбајчан јазысынын вә әлифбасынын тарихи вә с. мөвзулар буна бариз мисал ола биләр.

3. Нәзәри биликләрлә практик бачарыг вә вәрдишләрин гаршылыгыла әлағәсиндән ирәли кәлән тәләбләри нәзәрә ала-раг програм материалларынын мәнимсәнилмәси мәсәләсиндә мүйјән дифференсијә апарылмасына еһтијәч вардыр. Бу дифференсиаллашдырмада тәлим материалларына ашағыдакы принципләр үзрә јанашылмасы мәгсәдәујгундыр:

а) әзбәрләнилмәси вә өјрәнилмәси вачиб олан материаллар;

б) жалныз таныш олмаг үчүн нәзәрдә тутулан материаллар.

Конкрет бир мисал. Шакирд грамматик тә'рифләри, орфографија вә дурғу ишарәләринә аид гәјдалары әзбәр билмәлидир; лакин тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр, табелилик әлағәсинин нөвләри, мүрәккәб конструсијалы чүмләләр һаггындакы мә'луматларла онун жалныз таныш олмасы кифәјәтдир.

4. Програмда биликләрлә јанашы, һәр бир бөлмәјә аид бачарыг вә вәрдишләрин дә һәчмини мүйјәнләшдирмәк, конкретләшдирмәк нәзәрдә тутулмалыдыр. Бу о демәкдир ки, орада мувафиг биликләрлә әлағәдар бачарыг вә вәрдишләр дә өз конкрет әксини тапмалыдыр.

Көстәрилән тәдбирләрин һәјата кечирилмәси програмда олан јүклүлүјүн арадан галдырылмасыны, бунунла јанашы, онун даһа мүкәммәл лингвистик әсаслар үзәриндә гурулма-сыны вә практик истигамәтинин даһа да гүввәтләндирилмәсини тә'мин етмәлидир.

Ајдын мәсәләдир ки, тәдрис јүкүнүн јүнкүлләшдирилмәси жалныз тәдрис програмларынын тәкмилләшдирилмәси илә мөһ-дудлаша билмәз. Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Совети-

нин «Үмумтәһсил мәктәби шакирдләринин тә'лимини, тәрби-јәсини вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» гәрары бүтүн фәнләр үзрә тәдрис комплексләри-ни, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндән тәдрис комплексини һәмин Гәрардан ирәли кәлән тәләбләр баһымындан јенидән тәкмилләшдирмәји гаршыја гојур. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу сәһәдә көрүлән ишләрин ағырлыг мәркәзини дәрслик-ләр тәшкил едир. Азәрбајчан дилиндән дәрсликләрин һазыр-кы тәләбләр сәвијјәсиндә тәкмилләшдирилмәсини тә'мин ет-мәк үчүн һәр бир дәрслијин мәктәб тәчрүбәсиндә сынагдан кечирилмәси илә әлағәдар топланылмыш материаллар вә он-ларын тәһлилиндән чыхан нәтичәләр, шүбһәсиз ки, чох бөјүк көмәк көстәрә биләр. Јухарыда гејд едилдији кими, Маариф Назирлијинин тәклифи илә һәлә 1971—1972-чи дәрс илиндән Азәрбајчан ЕТПЕИ Азәрбајчан дили дәрсликләринин мәктәб тәчрүбәсиндә тәтбиғини өјрәнмәк үчүн хүсуси тәдгигат апар-мышдыр. Бу тәдгигатда 350-дәк мүйәлим, 15.000-дәк шакирди әһатә едән анкет сорғусундан вә јохлама материалларындан истифадә олунмуш, республикамызын бир сыра шәһәр вә кәнд мәктәбләриндә 3000-ә јахын дәрс мүшәһидә едилмиш, мүйәлимләрин јени дәрсликләрлә иш тәчрүбәсинә аид 24 ме-тодик мүшәвирә вә елми-методик конфранс кечирилмиш (Ба-кыда, Нахчыван МССР-дә, Ағсу, Зағатала, Балакән, Гах, Нефтчала рајонларында), чохлу миғдарда шакирд јазылары өјрәнилмишдир.

Тәдгигатларын нәтичәләри көстәрмишдир ки, һәр шејдән әввәл, IV—VIII синифләр үчүн дәрсликләрдән һеч бири өз тәртиби принципляринә көрә бир-биринин даваманы тәшкил едә билмир. Белә ки, мәсәлән, IV синфин дәрслијинин тәрти-биндә индуктив метод әсас тутулдуғу һалда, диңкәр дәрслик-ләрдә дедуктив метода истинад едилмишдир. Бу синфин дәр-слији дил үзрә мәшғәләләри даһа чох практик истигамәтдә апармаға кениш имқан верир. Елә буна көрәдир ки, һәмин дәрсликдә нәзәри материаллара чох аз јер верилмиш, әсас диңгәт чалышмалар үзәриндә ишини тәшкилине јөнәлдилмиш-дир. V синфин дәрслијиндә исә шакирдләр һәр параграфы кечәркән бирдән-бирә 5—6 дәфә чох вә һәм дә бир сыра һал-ларда, икинчи, үчүнчү дәрәчәли нәзәри материалларла јүк-ләнмәли олурлар. Бунунла јанашы, гејд етмәк лазымдыр ки, V синфин дәрслији өз лингвистик әсасларынын мүкәммәлли-јинә вә орадакы чалышмалардан әксәријјәтинин мүасир тә-

ләбләр сәвнәсіндә олмасына көрә фәргләнир. VI сннфин дәрслијиндә практик материалын чох һиссәси ән'әнәви чалышма нөвләриндән ибарәтдир. Орада шакирдләри чәтинлијә сала билән, чидди фикри әмәлијатлар апармаға тәһрир едән чалышмалар чох аздыр. VII—VIII сннфинләрин дәрслији исә, әслиндә кечмиш дәрслијин јени програма ујғунлашдырылмыш вариантыдыр. Бу дәрслијин чалышмалар системи башлыча олараг грамматиканы өјрәнмәјә, грамматикадан билликләри мөһкәмләндирмәјә хидмәт едә билир. Бу дәрсликдә грамматиканы Азәрбајҗан дилинин диҗәр сәһәләри илә әлағәләндирә билән, шакирдләри мүстәгил ахтарычылыға, онларын интеллектуал инкишафына истигамәт верән чалышмалар сон дәрәчә аздыр. Үмумијјәтлә, дәрслијин практик материалы мүасир тәләбләр бахымындан чох нөгсанлыдыр.

Мүәјјән дәрәчәдә IV сннфин дәрслији мүстәсна олмагла, диҗәр дәрсликләрдән һеч бири програмда рабитәли нитгин инкишафы үзрә нәзәрдә тутулмуш ишләри системли шәкилдә әһәтә етмир. Бу бахымдан хүсусән VI вә VII сннфинләр үчүн мөвчуд дәрсликләр даһа чох нөгсанлыдыр. Фактларә мүрачһәт едәк.

IV сннфин дәрслијиндә рабитәли нитгин инкишафына даир 34 чалышма; V сннфин дәрслијиндә 16; VI сннфиндә 7; VII—VIII сннфинләрин дәрслијиндә исә чәми 3 чалышма верилмишдир.

V—VIII сннфинләрин тәлим материалларында үслубијјәтлә әлағәдар чалышмаларын тутдуғу јердә дә кәскин фәргләрин олмасы чидди нараһәтлығ јарадыр.

Нәһәјәт, бу да диггәтимизи чәлб етмәјә билмәз ки, V сннфин дәрслијиндә јүксәк јарадычы тәфәккүр фәаллығы тәләб едән чалышмалар бүтүн чалышмаларын 21,7 фазини, VI сннфин дәрслијиндә 11,9 фазини, VII—VIII сннфин дәрслијиндә исә 2,1 фазини тәшкил едир.

Демәк, тәлимин вәзијјәтиндә һәлә дә көклү нөгсанлар вардыр. Бу нөгсанларын бир гисми програм вә дәрсликләрдә олан гүсурлардан ирәли кәлир. Әлдә едилмиш фактларын тәһлили кәстәрир ки, програм вә дәрсликләри Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин мәктәб һаггындакы сон Гәрарындан ирәли кәлән тәләбләр әсасында бир даһа әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирмәјә чидди еһтијач вардыр.

## Методика

### ТӘЛИМ МЕТОДЛАРЫНЫ ТӘКМИЛЛӘШДИРМӘЈИН БИР ИСТИГАМӘТИ ҺАГГЫНДА

Әлиһејдәр ҺӘШИМОВ

педагожи елмләр доктору, Азәрб.ЕТПЕИ-нин шә'бә мүдири

Ичтирмаи-сијаси, иғтисади вә мәдәни һәјәт инкишаф етдикчә, башға сәһәләрдә олдуғу кими, тә'лим-тәрбијә сәһәсиндә дә јени-јени тәләбләр ирәли сүрүлүр. Мүасир шәрантдә бәлә тәләбләрдән бири тә'лим методларынын тәкмилләшдирилмәсинә аиддир. Сов.ИКП XXV гурултајына Мәркәзи Комитәнин һесабат мә'рузәсиндә кәстәрилир ки, тә'лим методлары һәјәтын тәләбләринә ујғунлашдырылмалыдыр. Партијамызын бу кәстәриши илә әлағәдар олараг, сон илләрдә һәмнин сәһәдә мүхтәлиф истигамәтләрдә кениш тәдғигат ишләри апарылыр. Бу истигамәтләрдән бири дә, фикримизчә, методларын тәрбијәләндиричи тә'сир гүввәсини артырмағ, онларын өзләри вә өјрәдичи вәзифәси илә тәрбијәдичи вәзифәләри арасында аһәнқдар вәһдәт јаратмағ аспектиндә олмалыдыр.

Тә'лим методлары јалныз билик вә бачарығ вермир, һәм дә тәрбијә едир. Бөјүк совет педагогу Н. К. Крупскајанын һағлы дедији кими, «Методика мәктәбин гаршысында дуран мәгсәдләрлә сых әлағәдардыр. Әкәр мәктәбин мәгсәди капитал үчүн итаәткар гуллар тәрбијә едиб јетишдирмәкдән ибарәтдирсә, онда методика да буна ујғун олачағ вә елмдән итаәткар ичрачылар тәрбијә едиб јетишдирмәк үчүн... истифадә едиләчәкдир; әкәр мәктәбин мәгсәди шүүрлү социализм гуручулары јетишдирмәкдән ибарәтдирсә, онда методика да бамбашға олачағ вә елмин бүтүн наилијјәтләриндән адамлаға өз һәрәкәтләринин нәтичәләрини ајдын баша дүшмәклә вә онларын тәшәббүсүнү, онларын фәалијјәтини максимум дәрәчәдә артырмагла онларә мүстәгил сурәтдә дүшүнмәји, кол-

лектив və мütəşәккил сурәтдә һәрәкәт етмәји өјрәтмәк үчүн истифадә едиләчәкдир».<sup>1</sup>

Совет мәктәбиндә тә'лим-тәрбијә ишләри мүәллим вә шакирд коллективинин фәалијјәт даирәсинин үзви тәркиб һиссәси олдугундан тә'лим методларынын тәрбијәләндиричи тә'сири даһа да артыр. Белә бир шәраитдә мүәллимнин тә'лим просесиндәки рәһбәр ролу коллективин ајры-ајры шакирд үзәриндә тә'сирини рәдд етмир, әксинә, еһтива едир.

Башга сөzlә десәк, паралел тә'сир принципи тәрбијә просесиндә олдугу кими, тә'лим просесиндә дә өзүнү көстәрир вә дәрсдә мөвзуларын тәдриси заманы бу принципә әсасланан мүәллимнин тәтбиг етдији тә'лим методларынын тәрбијәләндиричи ефекти јүксәк олур.

Тә'лим методларынын тәрбијәләндиричи характери өзүнү даһа бариз шәкилдә ушагларын психи просесләрини инкишаф етдирмәк сәһәсиндә көстәрир. Белә ки, һәмнин методларын тәтбиги, хүсусилә дәрси данышан шакирдә башгасынын оппонентлик етмәси, дәрсдә экскурсиядан бир метод кими истифадә олунамасы, јахуд гисмән ахтарычылыг вә тәдгигатчылыг методлары илә көрүлән ишләр мәктәблиләрдән дүшүнмәји, фәрзијјә ирәли сүрмәји, көрүләчәк ишин планыны тутмағы, факт топламағы, әлдә едилмиш материал үзәриндә тәһлил, мүгајисә вә үмумиләшмәләр апармағы, нәтичә чыхармағы вә с. тәләб едир. һәмнин тәләбләри јеринә јетирмәклә шакирдин диггәти, тәсәввүрү, тәхәјјүлү, јаддашы, тәфәккүрү, иһтиг, марағы вә с. инкишаф едир. Гысасыны десәк, усталыгла тәтбиг олуна тә'лим методлары ушагларын бүтүн варлығына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Бу тә'сирин гүввәсини даһа да артырмаг үчүн дәрс заманы тә'лим методларынын оптимал әлагәсини, һәмчинин һәр бир методун өјрәдичи вә тәрбијәләндиричи вәзифәләри арасында аһәнкдар вәһдәти тә'мин етмәк ләзымдыр.

Доғрудур, бу мәсәләдә бүтүн синифләр, фәнләр вә мүәллимләр үчүн ваһид ресепт вермәк олмаз. Чүнки, әввәлә, тә'лим методларынын өзләринин вә вәзифәләринин оптимал вәһдәти һаггындакы тәсәввүр һәмишә конкрет олур. Фәалијјәт сәһәләри, тәдрис едилән фәнләр вә мөвзулар, шәраит, ушагларын өзләри вә с. мүхтәлиф олдугундан бир јердә, бир шә-

<sup>1</sup> Н. К. Крүтскаја. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бақы, 1950, сәһ. 96.

раитдә өзүнү доғрудан белә вәһдәт башга јердә, башга шәраитдә јарамаја да биләр. Дикәр тәрәфдән, әкәр кимсә тәрәфиндән белә бир ваһид ресепт верилсәјди, бу, мүәллимләрин мәвнин тәшәббускарлығынын, фәрди дәст-хәттинин инкишафына шәраит јаратмаг әвәзинә, мане оларды вә һәмнин мәсәләдә универсаллыға, шаблона кәтириб чыхарарды. Бундан исә нә педагогика елминә хејир кәләрди, нә дә мәктәбә.

Анчаг бурадан белә аңлашылмасын ки, куја педагожи ишдә тә'лим методларынын тәрбијәедичи тә'сир гүввәсини артырмағын, үсулларын өзләринин вә вәзифәләринин вәһдәтини тә'мин етмәјин нәзәри вә методик мәсәләләринә даир елм вә мәктәб үчүн фәјдалы көстәриш вермәк мүмкүн дејил. Әлбәтә, мүмкүндүр. Тарих боју топланмыш тәчрүбә вә апарылмыш тәдгигатлар әсасында һәмнин мәсәләләр үзрә педагожи елмләри зәнкинләшдирән, мүәллимләримизи биллик вә бачарыгла сәләһландыран гижмәтли дидактик көстәришләр чох верилмишдир. О чүмләдән, сон илләрдә академик вә профессорлардан И. Т. Огородниковун, И. И. Дјаченконун, И. Ј. Лернерин, М. Н. Скаткинн, Ј. К. Бабанскинин, М. И. Махмутовун, Азәрбајчанда исә академик М. Мейдизадәнин, проф. М. Мурадхановун, проф. Н. Қазымовун, проф. Б. Әһмәдовун, педагожи елмләр доктору Ј. Талыбовун вә башгаларынын бир сыра әсәр вә јазыларында бу бахымдан фәјдалы көстәришләр чохдур.

Заман кечдикчә белә көстәришләр зәнкинләшир, тәкмилләшир вә тә'лим методларындан сәмәрәли истифадә олунамасына көмәк етмәк ишиндә даһа мүһүм рол ојнајыр. Лакин, тәкрар едирик, бу вә ја дикәр методик көстәриши универсаллашдырмаг, бүтүн заман, мөкан вә шәраит үчүн дәјишмәз, гадири-мүтләг һесаб етмәк дүзкүн олмазды.

Дејиләнләри әсас тутараг бурада һәмнин мәсәләнин бу күн даһа чидди зәрурәтә чеврилмәсинин сәбәбләри, елми әсаслары вә имканлары барәдә бир нечә сөз демәк истәрдик.

Мә'лум олдугу үзрә, партијамызын али мәгсәди коммунизм чәмијјәти гурмагдыр. Коммунизм гуручулуғу вәзифәсиндә исә, В. И. Ленинн дедији кими, иғтисади, иғтимаи-сијаси проблемләрин һәлли јени инсанын формалашмасы илә, һәр-тәрәfli инкишаф етмиш вә һәртәрәfli һазырланмыш адамлар тәрбијә едилмәси илә бағлыдыр.

Белә адамлар һазырланмаса, коммунизми гуруб баша ағартдырмаг олмаз вә әксинә, чәмијјәт үзвләринин һәртәрәfli

назырлыг сәбијјәси нә гәдәр жүксәк олса, коммунизм гуручулугу иши дә бир о гәдәр тезликлә вә мүвәффәгијјәтлә јеринә јетириләр. Одур ки, мүмкүн гәдәр гыса мүддәт әрзиндә һәртә рәфли инкишаф етмиш адамлар назырламаг вәзифәси әввәтә ки илләрә нисбәтән инди, јәни јеткин социализм чәмијјәтиндә даһа чидди зәрурәтә чеврилмишдир. Тәсадүфи дејил ки, јени Конститусијанын 21-чи маддәсиндә јазылыр: «Дөвләт өз гаршысында... шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы үчүн реал имканлары кенишләндирмәк мәгсәдини гојур». Бу чүр имканлардан бири дә мәһз тәлим-тәрбијәнин сәмәрәлилијинин артырылмасыдыр; јәни тәлим-тәрбијә просесинин елә оптималь формасынын тапылмасыдыр ки, онлары тәтбиғ едәндә мәһәви зәнкинлији, әхлаг сафлығыны вә физики камиллији аһәнкдар сурәтдә бирләшдирән јени инсан тәрбијә етмәк саһәсиндә гыса мүддәт әрзиндә, нисбәтән аз зәһмәт чәкмәклә индикиндән даһа чох иш көрмәк мүмкүн олсун. Бу бахымдан, тәлим-тәрбијә ишинә, Сов.ИКП XXV гурултајынын гәрарында дејилдији кими, комплекс гәјдада јанашмаг, тәдрис просесиндә тәлим методларынын өзләри, һәмчинин өјрәдичи вә тәрбијәдичи вәзифәләри арасында аһәнкдар вәһдәти тәмин етмәк сон дәрәчәдә әлверишли јолдур.

Тәлим методларынын өзләри вә вәзифәләри арасында аһәнкдар вәһдәти тәмин етмәк зәрурәти һәм дә тәлимин һәјәтлә әлағадар олмасы вә тәлимлә тәрбијәнин вәһдәти принципләриндән ирәли кәләр. Ахы һәгигәтән совет мәктәбиндә тәлим коммунизм гуручулуғу тәчрүбәсилә сых әлағадардыр вә тәлимлә тәрбијә өз характеринә көрә, бир-бирилә бағлы просесләрдир. Доғрудур, бу анлајышлары фәргләндирән чәһәтләр вардыр. Белә ки, тәлим просеси үчүн ән спесифик чәһәт—ушағлары биллик, бачарыг вә вәрдишләр системи илә силаһландырмагдыр; тәлимә нисбәтән даһа узунмүддәтли, чохамилли вә чохчәһәтли просес олан тәрбијә үчүн ән спесифик чәһәт исе шәхсијјәтин характер әләмәтләрини, даврамыш нормаларыны, зөвгүн, инам вә әгидәсини формалашдырмагдыр. Лакин бу спесификлик һәмин просесләрин арасында сәдд чәкмир, әксинә, онларын үзви әлағәсини, диалектик вәһдәтини тәләб едир.

Тәрбијәдичи имканлар һәм тәһсилин мәзмуну, һәм тәлимин тәшкили гәјдалары, һәм дә методлары, васитәләри үчүн характерикдир.

Тәлим коммунист тәрбијәсинин ән башлыча васитәсидир. Оун бүтүн компонентләри, мәктәбдә тәдрис олуан һәр бир фәнни шакирдләрдә психи просесләрин вә елми дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, әгли, әхлагы, естетик вә физики кејфијјәтләрин инкишафына көмәк едир. Бу да өз нөвбәсиндә тәлим материалларынын, биллик, бачарыг вә вәрдишләрин ушағлар тәрәфиндән даһа асан, шүүрлу вә мөһкәм мәнимсәнилмәсини шәртләндирир. Беләликлә, тәлим просесиндә ушағлар тәһсил ала-ала тәрбијә олунар, тәрбијә олуна-олуна да биллик, бачарыг вә вәрдишләр системинә јијәләндрәр. Намынын јахшы билдији вә буна көрә дә, әләвә дәлилә еһтијачы галмајан һәмин фактын өзү дә педагожи ишдә тәлим методларынын өзләри вә вәзифәләри арасында аһәнкдар вәһдәтин јарадылмасыны зәрури тәләб кими гаршыја гојур.

Нәһәјәт, үчүнчү сәбәб: марксист-ленинчи диалектика өјрәдир ки, һиссә бүтөвлә сых вәһдәтәдир; инсан һиссә-һиссә дејил, бүтөв һалда формалашыр; тәбиәт вә чәмијјәтдәки бүтүн чисим вә һадисәләр кими, шәхсијјәти тәшкил едән компонентләр (ағыл, ирадә, характер, һиссләр вә с.), һәмчинин бу компонентләрин инкишафына, формалашмасына тәһсил көстәрән амилләр (тәһсил, тәрбијә вә с.), метод вә васитәләр дә бир-бири илә сых әлағадардыр. Бу әлағә вә һәмин әлағәдә аһәнкдарлыг тәмин едилмәсә, шәхсијјәтин аһәнкдар инкишафына, зәһни вә мәһәви бүтөвлүјүнә наил олмаг мүмкүн дејил.

Беләликлә, марксист-ленинчи диалектика да тәлим методларынын тәтбиғиндә онларын өзләринин, һәмчинин өјрәдичи вә тәрбијәдичи вәзифәләринин аһәнкдар вәһдәтинин елми нәзәри чәһәтдән тәсбит едир. Бу факт һәм дә белә бир һәгигәти сөјләмәјә имкан верир: тәлим методларыны вә онларын вәзифәләрини вәһдәтдә тәтбиғ етмәјин методоложи әсасыны марксист-ленинчи диалектика тәшкил едир.

Бәс инди тәдрис просесиндә тәлим методлары, һәмчинин онларын өјрәдичи вә тәрбијәдичи вәзифәләри арасында оптималь вәһдәт јаратмаг бахымындан һансы әлверишли имканлар вардыр? Белә имканлар чохдур: тәлимин мәзмунунун, маһијјәтинин, тәшкили гәјдаларынын вә методларынын тәрбијәләндиричи сәчијјә дашымасы, мәктәбдә өјрәдилән фәнләр арасындакы объектив әлағә, тәлимин әмәклә, коммунизм гуручулуғу тәчрүбәси илә сых әлағадар олмасы, һәмчинин тәдрисин мадди-техники базасынын зәнкинлији, дәрсин синиф шәраитиндә (коллектив формада) кечмәси, педагожи вә ме-

тодик әдәбијатын боллугу, габагчыл иш тәчрүбәсинин күтләви мә'лумат васитәләринин һәр кәс үчүн мүјәссәрлији вә с. һамысы һәмнин имканлардандыр.

Апардығымыз мүшаһидәләр вә нәзәрдән кечирдијәни күндәлик дәрәс планлары кәстәрди ки, ушаға биллик вә бачарыгла бәрабәр, тәрбијә вермәји дә өзүнә борч билән вә бунун үчүн мөвчуд имканлардан бачарыгла истифада едән мүәллимләрлә жанашы, өз вәзифәсини јалныз мөвзунун мәзмунуну ушаға чатдырмагла битмиш һесаб едән, тәрбијә ишини тәкчә пионер вә комсомол тәшкилатларынын, јахуд синиф рәһбәринин вә ја директор мүавининин үзәринә атан мүәллимләр дә аз дејилдир. Белә әдәбијат мүәллими, мәсәлән, Х синифдә «Муған» поемасынын тәдриси заманы әсәрин мүәллифи, әсас гәһрәманлары, һәср олундуғу мөвзу вә јазылдығы тарих һаггында бир нечә сөз дедикдән сонра, мәтни нағыл методу илә синифә чатдырмагла дәрәсә јекун вурур. Һалбуки, бу поэма елә тәдрис олунмалыдыр ки, ушаглар Сарванын вә Манјанын сурәтләриндә зәһмәткеш совет адамларынын әмәк вә гәһрәманлыг нүмунәләринин үмүмиләшдирилдијини, өлкәмиздә әмәјин бөјүк ичтиман-сијәси әһәмијјәт кәсб етдијини, вәтәнимиз лаләзара чевирдијини, сәадәт вә хошбәхтлик мәнбәји олдуғуну ајдын шәкилдә баша дүшсүнләр вә бундан вәчдә кәлсинләр, Сарван кими, Манја кими олмаға чалышсынлар.

Әдәбијат мүәллими Сарван вә Манјаны мәктәблиләр үчүн нүмунәјә чевирмәлидир. Һәмнин мәгсәдлә онларын ибратамиз һәјат јолу һаггында да јүксәк емоционаллыгга јығчам мә'лумат вермәлидир. Шакирдләр билмәлидирләр ки, мәсәлән, вахты илә өз экскаватору илә Боздағы јаран Сарван мәнз өз зәһмәти сајәсиндә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы адына лајиг көрүлмүшдүр вә һазырда о, вахты илә гуруб јаратдығы Минкәчевир су-електрик стансијасы силсиләсиндә сәх рәпсинин мүавинидир. Һәмчинин Манја Кәримова әмәк чәһәсиндәки гәһрәманлығына көрә 3 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир вә с.

Башга мөвзуларын тәдриси заманы да тәрбијәдечи чәһәт диггәт мәркәзиндә сахланылмалы, ушагларда әтраф мүһитә, тәбиәтә, совет ичтиман гурулушуна, азад әмәјә, зәһмәт адамларына дәрин мәнәббәт һисси ашыланмалы, онларын зөвгү вә дүнјакөрүшү инкишаф етдирилмәлидир. Анчаг бу мәгсәдлә сүн и јоллара әл атыб јери кәлди-кәлмәди, «тәрбијә хатиринә» дәрәсә гондарма «материал» дахил етмәк јара-

маз. Шәрһ, изаһ, нағыл вә с. методлардан истифада едәркән мөвзу илә үзви сурәтдә әлағәдар олан вә күндәлик һәјатла сәләшән тәрбијәви характерли материаллардан истифада едилмәлидир. Бу ишдә исә мүәллимин елми-нәзәри һазырлығы вә педагожи усталығы чох вачиб шәртдир.

Тәчрүбә кәстәрир ки, дәрин елми-нәзәри һазырлығы вә педагожи усталығы малик олан мүәллим һәр бир конкрет шәраитдә тәлим методларынын зәнкин хәзинәсиндән мәнз һәмнин шәраит үчүн сәрфәли оланларыны сечиб онларын һәм өзләри, һәм дә өјрәдичи вә тәрбијәдечи вәзифәләри арасында һармоник әлағә јарада билир.

Буну да унутмаг олмаз ки, һәр бир тәлим үсулунун өзүнүн спесифик вәзифәси, гүввәтли вә зәиф чәһәтләри вардыр. Мисал үчүн, бәшәр чәмијјәтинин топладығы үмүмиләшдирилмиш тәчрүбәни шакирдә гыса вахт әрзиндә чатдырмаг **изаһлы иллүстрасија** методунун, шакирдләрин идрәк габилитәтләрини вә јарадычы тәфәккүрләрини инкишаф етдирмәк исә гисмән **ахтарычылыг** вә **тәдгигатчылыг** методларынын спесифик вәзифәси вә гүввәтли чәһәтидир. Анчаг бу методларын һәр биринин зәиф чәһәтләри дә вардыр. Мәсәлән, аз мүддәт әрзиндә чох информасија вермәк бахымындан тәдгигатчылыг методу, јахуд дәрин нәзәри биллик вермәк нөгтеји-нәзәриндән репродуктив метод о гәдәр дә мәнсулдар дејилдир. Башга методларын да белә мүсбәт вә мәнфи чәһәтләри вардыр. Одур ки, мүәллим бу вә ја дикәр синифдә дәрәсә башламаздан әввәл һансы методлары сечмәк, онларын өзләри вә вәзифәләри арасында нечә әлағә јаратмаг үчүн әтрафлы дүшүнмәлидир. Гәти гәрәра кәлмәкдән өтрү о өзүнүн сәриштә вә габилитәтинин, ушагларын јаш вә фәрди хүсусијјәтләрини, билијини, үмуми һазырлыг сәвијјәләрини, мөвзунун мәзмунуну, характерини, тәһсил вә тәрбијәви мәгсәдини, тәдрис програмынын тәләбләрини, синфин реал имканларыны, мәшғәләнин кечирилдији шәраити, вахты, мүвафиг вәсаитин олуб-олмамасыны, дәрсин мәрһәләләрини, конкрет јерли шәраити вә с. амилләри тәкрап-тәкрап көтүр-гој етмәлидир. Чүнки бунларын һәр бири тәлим-тәрбијә ишинин бу вә ја дикәр мәрһәләсиндә, мүвафиг конкрет шәраитдә методлардан нечә истифада етмәјин мәгсәдә даһа мүвафиг олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн вачиб шәртләрдәндир.

Ола биләр ки, сечилмиш методлар һәр һансы бир сәбәб күндән иш просесиндә истәнилән нәтичәни вермәсин. Белә

Һалда мүүллүм чевиклик көстөриб тәһһи әмәлијјаты апар-малы, дикәр методлара әл атмалыдыр. Өзү дә бурада методларын чохлугу дејил, фајдалылығы әсас көтүрүлмәлидир. Елә методлар сечилмәлидир ки, онларын вәһдәтдә тәтбәғи нәтичәсиндә ушағ ешитмәли шеји ешитсин, көрмәли шеји көрсүн, јохламалы шеји јохласын, севинмәли әһвалата севинсин, нифрәт олунамалы һадисәјә нифрәт етсин вә с. Јә'ни фәалијјәт просесиндә шакирдләрин дүјғү үзвләринин һамысы, һисси гаврајышын бүтүн нөвләри иштирак етсин. Белә олса, ушағларын марағлары, мүстәғил јарадычылығ габилијјәтләри вә идрәк фәалијјәтләри даһа јахшы формалашыр.

Ғәјд олунаң вәзифә вә шәртләри мүвәффеғијјәтлә јеринә јетирмәкдән өтрү һәр бир мүүллүм илк нөвбәдә мәһз өзүнүн үмуми һазырлығ сәвијјәсини јүксәлтмәли, хүсусилә дидактика саһәсиндә билликләрә дәриндән јијәләнмәли, габағчыл иш тәчрүбәсиндән, мүвағиғ педагоғи әдәбијјәтдән мүнтәзәм сурәтдә истифадә етмәли, данм өјрәнмәли вә өзү дә јарадычы, јениликчи, тәшәббускар олмалыдыр.

## ӘДӘБИЈЈАТЫН ТӘДРИСИНДӘ ПОРТРЕТ ТӘСВИРИ

Аббас СӘМӘДОВ

педагоғи елмләр намизәди,  
Ғ. Зәрдаби адына КДПИ-нин досенти

Ичтимаи шүүрун образлы формасы олан бәдһи әдәбијјатын әсасында инсан, онун фәалијјәти, арзу вә истәкләри дурур. Јазычынын диггәтини инсанын һәјәт вә фәалијјәти үзәриндә мәркәзләшдирмәси вә онун тәсвирини өн плана чәкмәси дә бунунла бағлыдыр. Сәнәткар бәдһи әсәрләрдә инсан образыны јарадаркән кениш мүшаһидәләр, ахтәрәшлар апарыр, фәрдиләшдирмә вә бәдһи үмумиләшдирмәләр јолу илә кедир. Бу мә'нада бәдһи әсәрләрдәки инсан образлары тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләри илә тәчрид олуңмуш һалда дејил, бағлы вә әләғәдар јарадылыр. Јазычы, образы ориғинал, чәнлы јаратмағ, онун сәчијјәсини тамамламағ, охучуда естетик зөвг ојатмағ, әсәрин тә'сир гүввәсини артырмағ мәғсәдилә бәдһи сөзүн гүдрәтиндән, бәдһи тәсвир васитәлариндән кениш истифадә едир, она ичтимаи мә'на верир. Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзлүјүнә намизәд, Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Ғ. Әлијев јолдаш бәдһи сөзүн тә'сир гүввәсиндән

бәһс едәрәк демишдир: «Бәдһи сөз инсанларын ағлына вә үрәјинә даһа тез јол тапыр, даһа дәриндән нүфуз едир, онлара сон дәрәчә бөјүк тә'сир көстәрир».<sup>1</sup> Буна көрә дә Совет һакијјәти илләриндә јарадылмыш илк програм вә дәрсликләрдә бәдһи тәсвир васитәләри илә зәнкин олан епик әсәрләрә, хүсусилә ғыса һәчмли, дәрһи мәзмунлу һекајәләрә кениш јер верилмишдир. Чүнки шакирдләр бәдһи тәсвир васитәләрини өјрәтмәк бахымындан һекајәләр даһа зәнкин материал верир. Көркәмли методист вә мүүллүмләрин дәрсликләрдә классик һекајәләрә кениш јер вермәсинин бир сәбәби дә бәдһи тәсвир васитәләринин сәмәрәли өјрәдилмәси илә әләғәдардыр. Инди дә һәмһи сәмәрәли методик ән'әнә јарадычы шәкилдә давам етдирилир, дәрсликләримиз дәјәрли һекајәләрлә зәнкинләшдирилир.

Әсәрин тәһлили вә сурәтләрин сәчијјәләндирилмәсиндә портрет, тәбиәт вә әшја тәсвирләринин хүсуси әһмијјәти вардыр. Јазычы јаратдығы бәдһи образын долғун портретини чәкир, онун психолоғи хүсусијјәтләрини тәбиәт һадисәләри илә чилалајыр, бир сыра сәчијјәви чәһәтләрини исә әшја тәсвирләри илә әләғәләндирир. Она көрә ки, «бәдһи әдәбијјәтда инсанын заһири көркәминин, симасынын, данышығ вә күлүш дәрзинин, кејиминин вә саирәнин тәсвирини» верән портрет инсан сурәтләринин кениш, чәнлы чыхмасына, характерин даһа јахшы ачылмасына көмәк едир».<sup>2</sup>

Инсанын симасы, давраныш вә рәғтары, мәдәни, јахуд кобуд олмасы, савад дәрәчәси вә с. әсәрдә бәдһи бојаларла чәнландырылыр. Бу да әсәри тамамлајан, тәһлили асанлашдыран, образын сәчијјәви чизкиләрини ајдынлашдыран бәдһи пријомлардандыр. Шакирдләрә баша салынмалыдыр ки, һекајәдәки портрет бир шәхсин фото-шәкли дејил, ахтарыш, мүшаһидә вә үмумиләшдирмәләр нәтичәсиндә бәдһи бојаларла чәнландырылмыш образын портретидир. Демәли, бәдһи әсәрләрдә, о чүмләдән һекајәләрдә «портрет онун үчүн чәкилмир ки, чәнлы инсанын сифәти бизи тә'мин етмир; онун үчүн чәкилир ки, чәнлы адам бизим көзүмүзүн габағында олмадығы заман ону хатырламағы бизә көмәк едир вә ону көрмәмиш олан адамда онун һағгында бә'зи тәсәввүр јарадыр».<sup>3</sup>

<sup>1</sup> «Азәрбајчан» журналы, 1976, № 6, сәһ. 11.

<sup>2</sup> Әдәбијјат терминләри лүғәти, Бақы, 1957, сәһ. 66.

<sup>3</sup> Н. Г. Чернышевски. Сәнәтин варлыға естетик мүнәсибәтләри, Бақы, 1956, сәһ.135.



Бәднн сөзүн гүдрәти илә ярадылмыш тә'сирли портрет шакирдләрә һекајәнин мәзмун вә идејасыны дәриндән мәним-сәмәјә, образын һәртәрәфли сәчијјәләндирилмәсинә имкан верир. Онлар портретдә образын дахили, психоложи хүсусијјәт-ләрини вә заһири әләмәтләрини өјрәнирләр. Буна көрә дә һекајәләрин тәдриси илә әләгәдар олараг портрет тәсвирлә-ри үзәриндә шакирдләри ардычыл ишләтмәк сәмәрәли нәти-чәләр верир. Тәчрүбә көстәрир ки, IV—VI синифләрдә ша-кирдләрә портрет һаггында садә мә'луматы мәтн үзәриндә вермәк даһа фајдалыдыр. Бунун үчүн мүхтәлиф үсуллардан истифадә едилмәлидир: портрет тәсвирини ифадәли охумаг, шакирдләри тә'сирләндирмәјә, һәјәчанландырмаға, онларда портретә һүсн-рәғбәт ојатмаға чалырмаг лазымдыр. Портрет тәсвирини шакирдләрин ифадәли охумасына наил олмаг тә'лимни кејфијјәтинә көзәл тә'сир бағышлајыр: «Вера ајагјалын иди, мешәнни тиканларында дидилмиш ајаглары-ны күчәләрин бузлу палчығына басдығы заман титрәјир вә аглајырды» («Сержант Иванов адына көрпәләр еви»). Ша-кирдләрә портрет тәсвирини һекајәдән шүүрлу шәкилдә сеч-мәји өјрәтмәк фајдалыдыр, чүнки бу, онлары фәаллашдырыр, мүстәгил ишләмәјә алышдырыр, мәзмунун дәрк едилмәсини асанлашдырыр. Педагожи елмәр доктору Ш. Микајылов IV синифин дәрслијинә јаздығы методик вәсаитдә көстәрир ки, әдәбијјат нәзәријјәсиндән лазыми анлајыш јаратмаг шакирд-ләрин әдәбијјатшүнаслыға данр билик алмасына зәмин јара-дыр, педагожи-методик чәһәтдән бу анлајышларын мәнимсә-нилмәсинә анд суалларын дүзкүн гојулушу шакирдләри фи-кирләшмәјә, ахтармаға, мүһакимә јүрүтмәјә тәһрик едир. Дөрдүнчү синифдә портрет тәсвири һаггында анлајышын ја-радылмасына вә мүәјјән билијин верилмәсинә бу бахымдан јанашылмалыдыр. Бу синифдә «Буз һејкәл», «Көч», «Одлу ғылынч», «Шәһәрдән кәлән овчу» вә с. әсәрләр портрет тәс-виринин өјрәдилмәси үчүн даһа зәнкин материал верир: Ук-рајнанын учсуз-бучагсыз гарлы чөлләриндә фашистләрин мәс'ум көрпәли күнаһсыз ананын башына кәтирдји дәһшәт-ли фачиәни јазычы рәсмә чәкир, чанлы табло јарадыр: «Ин-ди ананын јарычылпаг бәдәнинә амансыз ғыш кечәси башга бир дон бичир, шахтанын буз бармаглары она улдузлу на-хышлардан зәриф бир либас тохујур». «Бу донмуш бир га-дынын буздан төкүлмүш һејкәлидир!» («Буз һејкәл»). Ша-кирдләр баша дүшмәлидирләр ки, «тунчдан төкүлмүш бу әбә-

ди абидә» совет кәшфијјатчыларыны гәләбәјә, дүшмәнә гар-шы амансыз олмаға чағырыр. Портрет тәсвириндән алынған гүввәтли тә'сир шакирдләрдә дәрин вәтәнпәрвәрлик вә инсан-пәрвәрлик дүғулары јарадыр, онлары Вәтәнә вә халга сәда-гәт руһунда тәрбијә едир.

VII—VIII синифләрдә шакирдләрин портрет тәсвири һаг-гындакы мә'луматлары кенишләндирилир, системләшдири-лир вә јени биликләрлә зәнкинләшдирилир. Онлар бәднн сө-зүн вәситәсилә долғун портрет јаратмағын көзәл сәнәткар-лыг нүмунәси олдуғуну көркәмли јазычыларын әсәрләриндән өјрәнирләр. Шакирдләрә портрет, онун әһәмијјәти, хүсусиј-јәтләри әсәрин тәһлили просесиндә вә образларын сәчијјәлән-дирилмәсиндә өјрәдилмәлидир. Мүәллимин рәһбәрлији ал-тында шакирдләр образлары тәһлил едәркән портрет тәсвир-ләриндән фајдаланмағы, портретә мүстәгил мүнасибәт бәс-ләмәји бачармалы, мүәллифин портрет јаратмагда нә кими мәгсәд дашыдығыны шүүрлу олараг билмәлидирләр. Башга сөзлә десәк, шакирдләрин портрет тәсвирләрини мүәјјәнләш-дирмәк һаггында бачарыг вә вәрдишләрини ашағыдакы јол-ларла инкишаф етдирмәк фајдалыдыр: портрет тәсвири ве-рилән парчаларын шүүрлу гираәти; һекајәдән сечдирилмәси; мәтн сөзләрин шәрһи; портрет тәсвиринин әзбәрләдилмәси вә шифаһи нағыл олунмасы; план тәртиби вә јазы иши апар-маг; јазычынын портретә мүнасибәтинин мүәјјәнләшдирилмә-си вә ону билдирән ифадәләрин сечдирилмәси; образын сәчиј-јәләндирилмәсиндә портрет тәсвириндән истифадә едилмәси. Мүәллим шакирдләрә өјрәтмәлидир ки, халгымызын зәнкин фольклорунда, онун ән гәдим нөвләриндән олан нағылларда да портрет тәсвиринә кениш јер верилмишдир.

Әсәрдәки образлары, онларын сәчијјәсини, јазычынын мүшаһидә габилијјәтини өјрәтмәкдә портрет тәсвири бир нөв әјани вәсаит ролу ојнајыр. Исте'дадлы сөз усталары портрет тәсвириндә өз маһир гәләмләрини бир нөв көркәмли рәссам фырчасы илә бирләшдирир, образын ән характерик чизкилә-ринә нәзәр салыр, ону даһа гүввәтли вермәјә наил олулар. Һәмин образлар онларын әсәрләриндә өз дөврүнүн нүмајән-дәси кими верилир. Бу бахымдан «типик характерләрин ти-пик шәрайтдә верилмәси» (К. Маркс, Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублар, Бакы, 1955, сәһ. 425), реал вә өлмәз образларын јарадылмасы портрет тәсвиринә дә андидир. Мә'нәви аләми вә заһири көрүнүшү реалист чизкиләрлә тәсвир едилән порт-

рет гүвәтли тәсир бағышлајыр, инандырычы, орижинал олур, әсәрин бәднн дәјәрннн, мәфкурәви гүдрәтннн артырыр. Демәли, бәднн портрет мүәјјән шәхснјјәтнн фото сурәтн ол- мајыб, мүһакимә васитәсилә үмумиләшдирилмиш образдыр. Тәбнндир ки, тәдрис просеснндә «әмәли әхлаги идејаларын мәнбәји» (В. Г. Белински. Мәгаләләр, Бақы, 1961, сәһ. 137) олан бәднн әдәбнјјатдакы мәнфи вә мүсбәт портретләри фәрг- ләндирмәк, јазычынын бунлара мүнасибәтннн мүәјјәнләшдир- мәк шакирдләрә конкрет нүмунәләр үзрә өјрәдилмәлидир. Мү- әллим IV—VI синифләрдә шакирдләрә портрет һаггында мә- луматы мүсаһибә васитәсилә вермәли, онларын бу саһәдәки билијннн дәринләшдирмәлидир. һәмнн мәгсәдлә «мәтн- дә ишләнмиш ән мүвәффәгнјјәтли вә әсәр үчүн сәчнјјәви олан сөзләрин, ифадәләрин вә чүмләләрин сечилмәсннә даһа чоһ диггәт јетирмәлидир».<sup>1</sup> Мүәллимин һаршысында дуран бу мәс- улијјәтли вәзифәннн әсасында портрет тәсвириннн шүүрлу өјрәдилмәси дуруп. Портрет тәсвирннн идеја вә бәднн тәһлил үчүн даһа сәчнјјәвидир. Шакирдләрин портрет һаггындакы билијн VII—VIII синифләрдә кенишләндирилр вә систем- ләшдирилр. Онлара портрет тәсвириннн әһәмијјәти, хүсу- снјјәтләри, образларын сәчнјјәләндирилмәснндә ондан мүстә- гил истифадә етмәк үсулу, мүәллифин вә шакирдләрин портре- тә мүнасибәтннн мүәјјәнләшдирмәк вәрдишләри ашыланы- лыр, долғун портрет усталарыннын әсәрләриндән характерик нүмунәләр тәдрис олунур. Лакнн классик сәнәткарларын портрет јаратмаг усталығы ејни дејил, бир-бириндән фәргли- дир. Онларын өзләринә мәхсус специфик портрет јаратмаг усталығы, тәсвир манерасы вардыр. Буна көрә дә шакирдлә- рә өјрәдилмәлидир ки, долғун вә орижинал портрет јаратмаг бүтүн јазычыларын јарадычылығына аид олан үмуми хүсу- снјјәт дејилдир. Чүнки бәднн сөзүн гүдрәти илә тәсирли портрет јаратмаг өзү дә надир сәнәткарлык нүмунәсидир. Мү- әллим тәдрис просеснндә нәзәрә алмалыдыр ки, «бәднн сөз көнүл охшајыр, руһа гнда верир, инсаны мә'нәви чәһәтдән сафлашдырыр, ону дүшүндүрүр, хејрхаһ арзу вә әмәлләрә доғру јөнәлтмәклә, һәм дә онда нәчиб һиссләр вә көзәл фи- кирләр јарадыр».<sup>2</sup>

Демәли, портрет тәсвирннн образын мә'нәви аләмннн, ха- рактериннн ајдынлашдырылмасына, әтрафлы сәчнјјәләнди-

<sup>1</sup> А. Бабајев. V синифдә әдәбнјјат дәрсләри, Бақы, 1975, сәһ. 17.

<sup>2</sup> Б. Садыгов. Бәднн сөзүн гүдрәти. Бақы, 1977, сәһ. 3.

рилмәсннә, мәзмун вә идејанын, бәднн сәнәткарлык хүсу- снјјәтләриннн шәрһннә көмәк едир. Сәнәткар чалышыр ки, әсә- рнн форма вә мәзмун көзәллији бир-бириннн тамамласын. Ә. һәвердијев «Мирзә Сәфәр» һекајәснндә ингилабдан әввәл һаһуслә јашајан вә ишләјән бир зијалынын бәднн образыннн јаратмышдыр. Зијалы Мирзә Сәфәр үчүн һаһуслә әмәк һәр шәјдән үстүндүр, инсанын јүксәк мә'нәви кејфијјәтидир. Ја- зычы бу идејаны әсасландырмаг вә Мирзә Сәфәрнн сәчнјјә- сннн тамамламаг мәгсәдилә онун заһирнн вә психоложи хүсу- снјјәтләриннн портретиннн чәкир. Тәдрис просеснндә сәнәтка- рын бәднн кәшфиннн шакирдләрә сәмәрәли шәкилдә өјрәтмәк лазымдыр.

Ғабагчыл мәктәб вә мүәллимләрнн сәмәрәли тәчрүбәси көстәрир ки, портрет тәсвириннн дәриндән өјрәдилмәси әсә- рнн мәзмун вә идејасынын, бәднн хүсу- снјјәтләриннн шакирдлә- рнн шүүрлу мәнимсәмәсннә көмәк едир, онларын естетик зөв- гүнү, нитг мәдәнијјәтиннн зәнкинләшдирилр, әдәбнјјатшүна- сыға аид мә'луматынын дәринләшдирилр вә кенишләндирилр. Буна көрә дә тә'лим формаларыннын тәкмилләшдирилмәсилә әлағәдар олараг әдәбнјјат дәрсләриндә портрет тәсвириннн өјрәнилмәсннә хүсу- снн диггәт јетирмәк мүәллимләрнн шәрәфли вәзифәләриндән биридир.

### ШИФАҢИ ХАЛГ ӘДӘБИЈАТЫНЫН ТӘДРИСИНДӘ ӨЛКӘШҮНАСЛЫГ МАТЕРИАЛЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Ғәгнәт АБДУЛЛАЈЕВА

Ј. Мәммәдәлијев ад. Нахчыван ДПИ-ннн мүәллими

Әдәбнјјат тәдриснндә өлкәшүнаслыг материалларыннн истифадә шакирдә јашадығы дијарын кечмиши вә мүасир вә- зијјәти һаггында дүрүст, орижинал мә'лумат верир. Ша- кирдләрдә Вәтәнә, хүсусән јашадығы кәндә, шәһәрә, рајо- на, республикаја онун елминә, әдәбнјјатына, тәбиәтинә, инчә- сәнәтинә мараг ојадыр. Тәдрис просеснндә јерли материал- лардан истифадә етмәк шакирдләриннн тәбиәт вә чәмијјәт һа- дисләри һаггында тәсәввүрләриннн кенишләндирилр вә та- мәһләјыр, онларда билијә мараг һисси, мүстәгил јарады-

3. «Азәрбајчан дили вә әдәбнјјат тәдриси», № 2.

чылыга һәвәс ојадыр, шакирдләре кәләчәк пешә сечмәкдә көмәк едир.

Мәктәб өлкәшүнаслыгы фәнләрарасы әлагәнин јарадыл-масында вә мөһкәмләндирилмәсиндә дә мүнүм рол ојнагъыр. Белә ки, мүәллим әдәбијјат тәдриси просесиндә тез-тез тарих вә чографија фәнләринә мұрачнәт едир.

Тәдрис өлкәшүнаслыгы: доғма өлкәни һәртәрәfli өјрәнмәк, өлкәшүнаслыг материалларыны топламаг; фәнләрин тәдрисиндә топланмыш материаллардан истифадә етмәк кими ики мәгсәд күдүр.

Нахчыван шәһәр 9№-ли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими М. Гасымова VIII синифдә програм үзрә «Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты» мөвзусуну тәдрис едәркән шакирдләрдә халг әдәбијјатына мараг ојатмаг вә мөвзуну дәриндән мәнимсәтмәк үчүн өлкәшүнаслыг материалларына мұрачнәт едир.

Мүәлим бу мөвзуја ајрылмыш вахтын биринчи саатында шифаһи халг әдәбијјатынын тәлим-тәрбијәви әһәмијјәти һаггында марксизм-ленинизм классикләринин, М. Горкинин фикир вә мұлаһизәләрини шакирдләре чатдырыр. Өлкәшүнаслыгы «чох әһәмијјәтли иш» адландыран көркәмлә пролетар әдиби М. Горкинин фикирләри илә бәрәбәр, мүәлим һәмјерлимиз Е. Султановун шифаһи халг әдәбијјатыны топламаг сәһәсиндәки хидмәтләриндән сөһбәт ачыр.

О гејд едир ки, Е. Султанов 1887-чи илдән халг әдәбијјатынын өјрәнилмәси вә топланмасына башлајараг 1891-чи илә кимә үч минә гәдәр аталар сөзү, бир нечә ашыг гошмасы вә кәрәјлы топламышдыр. Е. Султанов шифаһи халг әдәбијјатыны топламаг гајғысына галараг јазырды: «Нә гәдәр ки, биз азәрбајчанлыларын ел әдәбијјатыны топламаг вә гајдаја салмаг, ону јахшыча өјрәниб, ондан истифадә етмәк иши мұтәхәссисләрин әлиндә дејил, зијалылар бу ишә киришмәмишләр, бу иш нә тәрәгги едәчәк, нә дә ондан бир фајда көрәчәјик. Бу ишин тәрәггиси вә јахуд хејри узаг кәләчәкдә көзләнилир. Бәс нә етмәли? Аја иши билмәррә бош-ламалыјыгмы? Хејр, ону да демәк олмаз! Һәр нә чүр олса, иш көрмәк лазымдыр. Амма бу иш анчаг халг материаллары топламагдан ибарәт олмалыдыр вә һеч кәсин ихтијары јохдур ки, топладыгы материалы өзү бәјәндији тәһрә салсын...»

Мүәллим М. Гасымова лирик фолклорун ән гәдим нәгу олан әмәк нәғмәләри һаггында данышаркән бир сыра һадисәләрлә әлагәдар јаранан мәрәсим нәғмәләри дә олдуғуну сөзләјир вә нүмунәләрлә фикрини тамамлајыр.

Мүәллим М. Гасымова шакирдләри учсуз-бучагсыз Вәтәнимизә, мұбариз халгымыза мәнәббәт руһунда тәрбијә етмәк үчүн М. И. Калинин: «Вәтәнә мәнәббәт һисси, вәтәнпәрвәрлик тәрбијә едәркән мұчәррәд анлајышлардан чох, конкрет мөвзулара әсасланмаг лазымдыр» кими мұдрик фикринә әсасланараг нәғмәләрини бир нөвү олан јерли бајатылара мұрачнәт едир:

Араз дејиләм дашам  
Кедәм күрә гарышам,  
Апар мәни елимә,  
Мән бир гијмәтли дашам.

Араз, бурда ах бары.  
Саллан бары, ах бары.  
Һәсрәт галма көзләрим,  
Бир дојунча бах бары.

Мүәллим шакирдләре изаһ едир ки, бу бајатыларда Араз јајынын адынын тез-тез чәкилмәси, һәмин бајатыларын нәшр олунмамасы вә шифаһи јолла јалныз Нахчыван шәһәриндә халг арасында јајылмасы сүбут едир ки, һәмин бајатылар халг тәрәфиндән бурада јарадылмышдыр.

Сонра мүәллим дејир: «Көрдүјүнүз кими, лирик фолклорун ән гијмәтли нүмунәләриндән олан бу бајатыларда, Вәтәнә, доғма јурда мәнәббәт һиссләри өз әксини тапмышдыр».

Һәмин мәктәбин әдәбијјат мүәллими Е. Бәкташи дә VIII синифдә шифаһи халг әдәбијјатынын тәдриси просесиндә аталар сөзләри, мәсәлләр вә тапмачалардан бәһс едәркән шакирдләрин ашағы синифләрдә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри һаггында алдыглары биликләрә истинад едир. Халгын «ачыг китабы» адланан аталар сөзләри һаггында данышаркән мүәллим бәдни сөзүн күчүндән идеја дүшмәнләринә гаршы мұбаризә васитәси кими истифадә едилдијини нүмунәләрлә сүбута јетирир:

«Диванхана гапысы кирәнә дарваза олар, чыхана ијнә көзү».

Бу аталар сөзүндө һаким синифләре гаршы нифрәт вә гәзәб һисси өз әксини тапмышдыр. Шифаһи халг әдәбијјатынын гәдим бир нөвү олан аталар сөзләриндә јохсуллуғдан шикајәт, истисмарчылара, дин һадимләринә нифрәт кичи һиссләр дә әкс олуңмушдур.

«Ајы ганар, абид ганмаз», «Газы тахтына кетди, көпәк вахтына», «Имам әзиз, пул имамдан да әзиз», «Бисмиллаһ-ла донуз дарыдан чыхмаз», «Ишин дүшдү сәбрә, үзүн дөндәр гәбрә».

Мүәллим дәрс просесиндә мәнзум шәкилдә олан аталар сөзләри һаггында данышаркән ашағыдакы нүмунени сөйләјир:

«Ели дағламаг олмаз,  
Агзын бағламаг олмаз»

Аталар сөзләри, онун нөвләри вә мәсәлләрдән фәргини изаһ етдикдән сонра мүәллим бир сыра јазычыларын өз јарадычылығларында аталар сөзләриндән истифадә етдикләрини ајдынлашдырыр вә јерли јазычылардан Ч. Мәммәдгулузадәнин, Е. Султановун адларыны чәкир, ситатлар кәтирир. Мүәллим Е. Бәкташи нәсиһәт характерли мәсәлләр вә тапмачалар һаггында да мә'лумат верәркән јерли нүмунәләрдән истифадә едир:

Гуру говаг ичиндә  
Јашар гудурмуш илан  
(Гылынч)

Өртүк ичиндә гојун  
Ону газана гојун.  
(Долма).

Гырмызы дивар үстүндә аг-аг сәрчәләр.  
(Диш).

Мүәллим дәрсин сонунда шакирдләре белә бир тапшырыг верир:

— Евдә ата-ананыздан, нәнә вә бабаларыныздан вә еләчә дә дикәр јашлы адамлардан дәрслијиниздә олмајан вә ја охудуғунуз аталар сөзләри, мәсәлләр, бајатылар вә тапмачаларын ајры вариантларыны өјрәниб дәфтәринизә јазын.

Бу чүр тапшырығлар шакирдләри узун мүддәт дүшүнмәјә, мүстәгил ишләмәјә алышдырыр, онларын зейинләрини инкишаф етдирир вә мөвзунун даһа дәриндән гавранылмасыны асанлашдырыр.

Көркәмли совет педагогу Н. К. Крупскаја јазмышдыр ки, мәктәб, һәр шејдән әввәл, һәр шеји билмәк истәјән ушағларда өлкәнни ичтиман һәјатына, әтраф мүһити, тәбиәтшүһәслығын факт вә һадисәләрини өјрәнмәјә һәвәс вә мараг ојатмалыдыр.

Бу мәгсәдлә мүәллим гәдим адәт-ән'әнә, мәрәсим вә ојунларла әлагәдар олан халг драмлары һаггында данышаркән «Бәймәкичи ојуну», «Үзүк-үзүк», «Гајыша кирмә», «Газ-газы» ојунларынын адыны чәкир вә онлар һаггында гыса изаһат верир.

Мүәллим шифаһи халг әдәбијјатынын тәдрисинә верилмиш беш саат вахтын ахырынчы саатында «Ашыг јарадычылығы вә дастанлар» мөвзусуну тәдрис едир. Шакирдләр бу һагда ашағы синифләрдән билијә малик олдуғларындан мүәллим јерли нүмунәләре мүрачият едәркән чәтинлик чәкир, әксинә, мөвзуну даһа асанлығла шакирдләре мәнимсәдир. О, мухтар республикада көркәмли ел сәнәткарларынын јашадығыны, өз гошма, кәрајлы вә тәчнисләриндә тәбиәт көзәлликләрини, јени һәјатын наилијјәтләрини тәрәннүм етдикләрини шакирдләре изаһ едир. Мүәллим гејд едир ки, белә ел сәнәткарларындан бири дә Ашыг Аббасдыр. Ордубадын Дәстә кәндиндән олан Ашыг Аббасын бајатылары халг бајатылары руһундадыр. Онун ашағыдакы бајатыларына нәзәр салсаг буну ајдын көрәрик:

Беләми күләнләре,  
Хуб дејиб күләнләре.  
Чох да бавар еләмә,  
Үзүнә күләнләре.

Һәр кәлән өзүн билмәз  
Данышар сөзүн билмәз.  
Булагдан су долдура,  
Чешмәнин көзүн билмәз.

Сонра мүәллим изаһ едир ки, Ашыг Аббас бу бајатыларында мәнфи характерли, икнүзлү адамлары вә еләчә дә елин гәдрини билмәјән надан адамлары тәнгид етмишдир.

Мүәллим дәрсдә Нахчыван рајонунун Зејнәддин кәндиндә анадан олмуш ашыг Дәдәкишинин јарадычылығындан бәһс едәрәк кечмиш дөврү вә мүасир Нахчываны әкс етдирән гошмаларындан нүмунәләр кәтирир.

Ингилабдан әввәлки дөврү тәсвир едән ашыг јазырды:

О заман ач галыб өлмәјәк дејә,  
Кечәли-күндүзлү ишләдик бәјә.  
Һәсрәт галдыг бир дојумлуғ чөрәјә;  
Көрүн нечәјди кечмиш заманлар.

Саллылы ашыг Чәлилдән бәһрәләнен ашыг Әләкбәр дә Нахчыванда јашајыб јаратмышдыр. Ашыг Әләкбәр гошмаларында доґма өлкәнин тәбиәтини, јашадыгы Вајхыр кәндини бәднин бир диллә белә тәсвир етмишдир:

Үч архы вар, бир чешмәси башында,  
Һәр кәлән сејр едир, јазын Вајхырын.  
Гарпызы, говуну, үзүм, мејвәси,  
Һәр козаллик верир јајы Вајхырын

Мүәллим дөврүнүн көркәмли ашыгы кими танынмыш Набат һаггында да шакирдләрә мәлүмат верир вә онун јарадычылығыны тәһлил едир.

Илич рајонунун Парчы кәндиндән олан ашыг Набат 20 јашында икән Гарабаға көчмүш, үч ил Ашыг Әләскәрин гардашы оғлу ашыг Мусанын шакирди олмуш, Вәтәнә, партијаја, халга аид гошмалар јазмыш, кәрајлылар јаратмышдыр. «Күр чајы», «Синәмдә», «Бизим Вәтән», «Баһара» вә башга ше'рләриндә Азәрбајчанын зәнкин тәбиәти, бәрәкәт-ли торпағы тәсвир едилмишдир.

«Вар» гошмасында ашыг Набат мәрд, икид инсанларымыза олан мәһәбәтиндән данышмагла јанашы, көркәмли шаиримиз Молла Пәнаһ Вагифә олан дәрин мәһәбәтину дә тәрәннүм етмишдир:

Кәлин сејрә чыхаг Күр гырағына,  
Мәним о јерләрә зијарәтим вар.  
О Вагиф доланыб, кәзән торпаға,  
Әзәлдән бағлыјам, мәһәбәтим вар.

«О јерләри» ше'риндә исә ашыг Набат Әјричә јајлағыны, доґма Парчы кәндини тәрәннүм етмишдир. Сонра мүәллим гејд едир ки, Ашыг Әләскәрин «Нахчыван сәфәри» һаггында бир сыра рәвајәт вә маһнылар топлајан ашыг Елманын ше'рләринин әсас мөвзусуну партија, вәтән, халг, совет кәнди, кәнчлик, сүлһ тәшкил едир. Ашыг «Мәнимдир» ше'риндә јазыр:

Бу хошбәхт елимин шән һәјатына,  
Нағмәләр сөјләјән дилләр мәнимдир.  
Вәтәнин гојиунда харигәләри,  
Јарадан зәһмәткеш әлләр мәнимдир.  
Елманам кәзирәм күл сорағында  
Өз ана јурдумун баһар чағында,  
Доґма партијамын ал бајрағында,  
Парлајан әзәмәт, зәфәр мәнимдир.

Ашыг Елман Нахчывана һәср етдији гошмасында Нахчыванын әзәмәтиндән, мүбариз адамларындан сөһбәт ачыр:

Тарихдән силинмәз бөјүк адын вар,  
Мин бир көзәллијин, хош мурадын вар.  
Чәсур икидләрин, гол-ганадын вар  
Мин илләр севинчлә јаша, Нахчыван.

Дәрсин сонунда мүәллим шакирдләрә тапшырыр ки, јерли ашыг гошмаларындан нүмунәләр өјрәниб јазсынлар.

Шифаһи халг әдәбијјатынын тәдриси процесиндә мүәллимни көстәрдији бу нүмунәләр шакирдләрдә вәтәнпәрвәрлик, доґма өлкәјә, халг јарадычылығына мәһәббәт, достлуг, јолдашлык, инсанпәрвәрлик кими һиссләр јарадыр.

Шифаһи халг әдәбијјатынын тәдрисиндә дәрә мәшғәләләри илә јанашы, синифдәнхарич мәшғәләләрдә дә өлкәшүнаслыг материалларындан истифадә олунур. Һаггында данышдығымыз мүәллимләрдән һәм М. Гасымова, һәм дә Е. Бәкташи синифдәнхарич мәшғәләләрдә дә өлкәшүнаслыг материалларындан кениш истифадә едирләр. Синифдәнхарич мәшғәләләрин имканы даһа кениш олдуғундан мүәллим шакирдләрин дәрә мәшғәләләриндә алдылары билликләри бурада даһа да дәринләшдириб тамамлајыр. Шакирдләрә синифдәнкәнар ишләрин әсас формаларындан бири олан дәрнәкләрин мөвзуларыны мүәјјәнләшдирәкән мүәллимләр плана шифаһи халг әдәбијјатына аид мөвзулар да салырлар.

Дәрнәк мәшғәләләриндә шакирдләрин «Аталар сөзләри вәтәнпәрвәрлик тәблиғ едир», «Јерли халг драмлары», «Нахчыван өлкәсинә һәср едилмиш рәвајәтләр» вә с. мөвзуларда чыхышлары чох марағлы кечмишдир.

IV—VIII синифләрдә өлкәшүнаслыг ишинин даһа марағлы бир формасы фолклор топламадыр. Мүәллимләримиз бу ишә әдәби өлкәшүнаслыг дәрнәји мәшғәләләриндән башлајырлар. Дәрнәк үзвләри өлкә илә әлагәдар әфсанә вә рәвајәтләр, Нахчывана һәср едилмиш маһнылар топлајырлар. Мәсәлән, шакирдләрдән бири Шаһбуз һаггында ики-үч рәвајәт топламышдыр. Бу рәвајәтләрдән бири беләдир:

«Јајын исти күнләриндән бириндә шаһ өз адамлары илә ова чыхыр. Онлар чохлу јол кедир вә бәрк сусајырлар. Шаһын адамларындан бири әтрафы кәзәрәк су ахтармаға башлајыр. Һәмин адам хејли јол кетдикдән сонра уча бир дағын башында буз көрүр вә атыны шаһа тәрәф чапараг узагдап гышгырыр: «Шаһ, буз!»

О вахтдан бу јерләрин ады «Шаһбуз» адланыр.

Синифдэнхарич өлкэшүнаслыг кечэлэрини вэ конфрансларыны кечирэркэн мүүллимлэр эввэлчэдэн мөвзуларачидди назырлашырлар Мәсэлән, өлкэшүнаслыг кечэсинин програмына М. Гасымова Е. Султановун һөјаты илә јанашы, онун «Динми, унму?», «Динсизин өһдәсиндән имансыз кәләр», «Архы кеч. сонра өјүн» новелласынын да тәһлилинни салмышдыр. Һәмнин өлкэшүнаслыг кечәсиндә мүүллим Е. Бәкташи јерли тапмачалар үзрә ојунлар тәшкил етмишдири, бу да шакирдләри даһа чох дүшүнмәјә, јазылы әдәбијатда олмајан тапмачалардан истифадә етмәјә сөвг едир.

Өлкэшүнаслыг материалларынын сахланмасы вә нүмајиш етдирилмәсинин ән әһәмијјәтли формаларындан бири мәктәб өлкэшүнаслыг музејидир. Мәктәб музеји шакирдләрин синиф вә синифдәнхарич өлкэшүнаслыг ишини әјани сурәтдә әкс етдирир. Она көрә дә 9№-ли мәктәбин әдәбијат мүүллимләри мәктәб өлкэшүнаслыг музејиндә «Шифаһи халг әдәбијаты нүмунәләри» бөлмәси дә јаратмышлар. Бу бөлмәјә мәктәбин шакирдләри шифаһи халг әдәбијатынын бүтүн нөвләри үзрә нүмунәләр топламышлар.

Дәрсдә вә синифдәнхарич мәшғәләләрдә өлкэшүнаслыг материалларындан истифадә едилмәси шакирдләрин көрүш даирәсини кенишләндирир вә онлары мүстәгил дүшүнмәјә алышдырыр.

### **X СИНИФДӘ ЧӘФӘР ЧАББАРЛЫНЫН «АЛМАЗ» ӘСӘРИНИН ТӘҲЛИЛИНДӘ ТЕХНИКИ ВӘСАИТДӘН ИСТИФАДӘ ЈОЛЛАРЫ**

**Теймур РЗАЈЕВ**

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Лухары синифләрдә приһәчмли әсәрләрдәки әсас сурәтләрин мугајисәли сәчијјәси мүһүм тәлим вә тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир. Бу ишин сәмәрәли тәшкилиндә техники вәсаитин имканларындан јерли-јериндә истифадә едилмәси хејирли нәтичәләр верир.

Бу мәгаләдә техники вәсаитдән истифадә јолу илә Х синифдә Чәфәр Чаббарлынын «Алмаз» пјесинин мәркәзи персонажлары олан Алмаз вә һачы Әһмәд сурәтләринин гаршылыгы сәчијјәси ики вариантда тәгдим едилир.

Һәр ики вариант експеримент вәситәсилә мәктәб тәчрүбәсиндә јохланылмыш вә ефективлији мүүјјән едилдикдән сонра охучулар тәгдим едилмәси мәгсәдәујгун билинмишдир.

**I вариант.** Бу вариантда сәс јазылары вә статик экран вәсаитиндән комплекс истифадә едилмиш, мөвчуд вал јазылары илә јанашы мәктәб шәраитиндә назырланмыш лент јазылары вә диапозитив кадрлары да ишә тәтбиг олунашдыр.

Истифадә едилмиш техники вәсаит:

**Вал јазылары:** а) үчүнчү пәрдә, үчүнчү шәкил—Һачы Әһмәдин биринчи кәлиши; б) үчүнчү пәрдә—Һачы Әһмәдин икинчи кәлишиндән пәрдәнин сонун гәдәр.

**Лент јазылары:** Икинчи пәрдәнин «кәнддә јығынчаг сәһнәси» (монтаж јолу илә назырланмыш һәмнин лент јазысында Очагулунын репликалары вә онларын әтрафында кедән мүбаһисәләр ихтисар едилмишдир).

**Диапозитив серијасы:** 4 кадр.

1 - ч и к а д р: Алмаз—актриса Сона Һачыјева.

2 - ч и к а д р: Һачы Әһмәд—актјор Әли Гурбанов.

3 - ч ү к а д р: «Кәнддә јығынчаг» сәһнәсиндә Алмазын кәндлиләр гаршысындакы чыхышындан бир парча.

4 - ч ү к а д р: Алмазын мәһкәмәдәки сон монологунун мәтни.

Мүүллим эввәлчә Алмазын характер хүсусијјәтләри һағында шакирдләрә белә мәлуматы верир: Алмаз Чәфәр Чаббарлынын јаратдыгы өлмәз сурәтләрдән биридир. О, јени социалист гурулушунун мәна вә маһијјәтини дәриндән дәрк едир. Алмаз социалист чәмијјәтинин инкишаф јолларынын Ленин принципләрини дәриндән өјрәнмиш, савадлы вә назырлыгы совет мүүллимидир. Драмын икинчи пәрдәсинин «Кәнддә јығынчаг» сәһнәсиндә о, социалист кәндинин әсас перспективләри, мүбаризә вә инкишаф хүсусијјәтләри һағында дәрин мұһакимәләр јүрүдүр. Бу сәһнәдә социалист ичтиман гурулушуна дүшмән гүввәләр вә әсәрдә бу үнсүрләләрин башында дуран, һәлә кәнддә мүүјјән нүфуза малик олан голчомаг Һачы Әһмәдин заһирән сакит вә мұлајим, әслиндә исә јыртычы симасы драматик долгунлугла әкс едилмишдир. Бу сәһнәдә илк дәфә јениликлә көһнәлик идеја вуршу мејданында үз-үзә кәлир. Инди сиз «кәнддә јығынчаг» сәһнәсинин бәзи ихтисарларла назырланмыш лент јазысыны динләјәчәк, диапозитив кадрларына баһачагысыныз. Сонра

Алмаз вэ Һачы Әһмәд сурәтләринин сәчијјәси илә әлагәдар мұвафиг суаллара чаваб верәчәксиниз.

Лент жазысынын сәсләндији мүддәтдә диапозитив серијасынын илк үч кадры нұмајиш етдириллр.

«Кәнддә жығынчаг» сәһнәси әтрафында мұсаһибә апарылдыгдан сонра мұәллим әсәрни сүжет хәттинә ујғун олараг Алмаз вэ Һачы Әһмәд сурәтләринин сәчијјәләндирмәкдә давам едир:—Дүшмән гүввәләр Алмазы сусдурмаг, ону өз тәрәфләринә чәкмәк үчүн мұхтәлиф һижлә вэ фырылдагларә әл атырлар. Бу саһәдә Һачы Әһмәд хүсуси фәалијјәт көстәрир. Инди вал жазысыны динләјәчәјиниз сәһнәләрдә Һачы Әһмәдин Алмазы әлә алмаг үчүн көстәрдији чидд-чәһдләр вэ Алмазын өз ичтимай идеалына сәдагәти јүксәк бәдиликлә әкс едилмишдир.

Бу сәпкидә мә'луматдан сонра үчүнчү пәрдәдән Һачы Әһмәдин кәлишләри әкс едилмиш сәһнәләрин вал жазылары сәсләндириллр. Вал жазылары динләнилмиш сәһнәләр мұсаһибә јолу илә тәһлил едиллр: Дүшмән гүввәләр Алмазы һеч чүр тәслим едә билмирләр. Нә онларын алчаг тәшәббүскарлығы илә гәбул едилмиш «призидумун гәрәры», нә Һачы Әһмәдин јағлы дилләр төкәрәк тәклиф етдији мүлк Алмаза тәһбир етмир. Әксинә, о, дүшмәнләрини ачыг тәһгир етмәк үчүн бу имкандан бир васитә кими истифадә едир:

Алмаз. Дајан! Дедим ки, мән доғрудан да ушагмышам. Долу башданса долу чиб јахшыдыр. Сиз мәнә чох шејләр вә д етдиниз, анчаг нисјә јох, нәгд нә верә биләрсиниз? Чыхардын!

Дүшмәнләр Алмазын бу тәклифиндән севинилрләр. Лакин ишин сону Һачы Әһмәд вэ Балогланын көзләдији кими олмүр, рүшвәт олараг кәтирилмиш ики миң манаты Алмаз онларын үзүнә чырпыр.

Мүәллим әсәрин сонракы сәһнәләриндә Алмазын мұбаризә јолу, онун гаршысына чыхан чәтинликләр һаггында мә'лумат вердикдән сонра мәһкәмә сәһнәсини тәһлил едир. Бүтүн һәгигәтләрин мејдана чыхдыгы бу сәһнәдә Алмазын мүсбәт мәзијјәтләри илә јанашы, нөгсанлары дә әкс едилмишдир. Бу мәрһәләдә диапозитив серијасынын дөрдүнчү кадры экранә вериллр.

<sup>1</sup> Гејд: һәмин сәһнәләр ејни валла дејил. башга-башга валларда әкс едилмишдир. Бурада һәмин ниссәләр ардычыл сәсләндирилмишдир.

Ишин бу истигамәтдә тәшкили илә шакирдләр әсәрин идеја-бәдни маһијјәтини дәриндән мәннимсәјир, әсас сурәтләр һаггында биткин билијә јијәләнилрләр.

II вариант. Бурада «Чәфәр Чаббарлынын сәһнә әсәрләри» тәдрис филминин «Алмаз» фрагментиндән истифадә едиллр.

Мүәллим Алмаз вэ Һачы Әһмәд сурәтләринин сәчијјәви хүсусијјәтләри һаггында тәһлил характерли гыса мә'лумат вердикдән сонра е'лан едир:

—Инди сиз «Чәфәр Чаббарлынын сәһнә әсәрләри» тәдрис филминдән «Алмаз» фрагментинә бахачагсыныз. Фрагментдә әсәрин идеја-бәдни мәзијјәтләри һаггында дикторун вердији мә'луматын мұшајиәти илә әсәрин үчүнчү пәрдәсиндән ики идеја дүшмәнинин—Алмазла Һачы Әһмәдин үз-үзә кәлдији сәһнәләр вэ мәһкәмә просесинин характерик епизодлары әкс едилмишдир. Филмин нұмајишиндән сонра биз Алмаз вэ Һачы Әһмәд сурәтләринин тәһлили илә мәшғул олачагыг. Тәһлили мұсаһибә јолу илә апарачагыг. Фрагментин кадрларыны диггәтлә изләјин. Суаллара чаваб верәкән фикирләринизи бахдығыныз фрагментин кадрлары илә әләгәләндирмәјә чалышын.

Нұмајишдән сонра апарылан ашағыдакы мұсаһибәдән мөгсәд шакирдләрин Алмаз вэ Һачы Әһмәд сурәтләри һаггындакы (үмүмијјәтлә драмын идеја-бәдни мәзијјәтләри һаггында) биликләрини дәринләшдириб системә салмаг, һәм дә онларын фрагментдән нә дәрәчәдә фајдалана билдикләрини јохламагдыр.

Мұсаһибә заманы шакирдләрә имкан вериллр ки, фикирләрини әсәрдән кәтирдикләри нүмунәләрлә әсасландырсынлар.

М. — Сиз артыг Алмаз сурәти һаггында мүәјјән билијә маликсиниз. Алмазын әгидәси, ичтимай идеалы һаггында нә дејә биләрсиниз?

Ш. —Алмаз совет мәктәбиндә тәрбијә алмыш, ајдын мөгсәдли кәнч мүәллимдир. Биринчи мәчлисдә кәнддәки чәтинликләрдән горхараг шәһәрә гачан Чамала дедији сөзләр онун әгидәси, ичтиман идеалы һаггында илкин тәсәввүр јарадыр (шакирд һәмин епизодлары китабдан охујур).

...Алмаз. Мән сизи анламырам, Чамал. Бу, мәнчә, ичтиман бир әхлагсызлыгдыр. Мән шуралар өлкәсинин там һүгүглү

бир вәтәндашыям. Сөз вердим, вәзифә көтүрдүм, гуртарды. Бу бизим вәтәндашлыг борчумузду.

...Алмаз. Билирсиниз, бу саат бура бир вуруш мејдандыр. Сиз инди мејдандан гачан бир фәарисиниз.

...Алмаз. Шәкил чәкмәк асандыр, һәјат јаратмаг чәтин. Сизин шәклиниз дә чох бајағыдыр. Биз ондан көзәлини бурада, һәјатда, бу гара торпаг үзәриндә јарадачағы.

М. —Алмаз кәндә кәлдији илк күндән бөјүк чәтинликләрлә гаршылашачағыны, ағыр бир мүбаризә мејданына атылдығыны дәрк едир. Бу мүбаризә мејданында Алмаз кимләрә архаланыр?

Ш. —Алмаз тәк дејилдир. Кәнддә онун архаландығы әсас гүввәләр кәнчләрдән, јохсул вә ортабаб кәндлиләрдән ибарәтдир. Әсәрдә кәнчләри Барат, Күлверди, јохсул кәндлиләри Афтил, Аллахверди вә башгалары тәмсил едирләр.

М. —Драмда Алмаза гаршы дуран дүшмән гүввәләр һаггында нә дејә биләрсиниз?

Ш. —Алмаза гаршы көһнә кәндин үч зүмрәдән олан нүмајәндәләри дүрүр; биринчи зүмрә голчомаг вә варлылардан ибарәтдир ки, онлары әсәрдә һачы Әһмәд, Ибад вә Баларза тәмсил едир. Икинчи, үздәнираг зијалылар зүмрәсинин нүмајәндәләри Мирзә Сәмәндәр, Балоглан вә Шәрифдир. Үчүнчү зүмрә исә дин пәрдәси алтында кизләнен фырылдагчылардыр ки, әсәрдә бунлары Кәрбәләји Фатманисә тәмсил едир. Молла Сүбһанын алчаг һәрәкәтләри һаггында башга сурәтләр васитәсилә мәлумат верилир, онун өзү исә әсәрдә иштирак етмир.

М. —Беләликлә, биз Алмазын дост вә дүшмәнләрини мүгајисә етдикдә ајдын көрүрүк ки, чохлуг тәшкил едән дүшмән гүввәләр һәм дә тәдбирли вә һижләкәрдирләр. Бүтүн бунлар Алмазын чох чәтин мүбаризә мејданына атылдығыны бир даһа тәсдиг едир.

Алмазын сосналист кәндинин әсас перспективләри һаггындакы фикирләрини ким шәрһ едәр?

Ш. —Икинчи пәрдәнин «Кәнддә јығынчаг» сәһнәсиндә Алмаз сосналист кәндинин кәләчәји һаггында ајдын вә дәрин мүһакимәләр јүрүдүр. (Һәммин эпизодлары китабдан охујур).

Алмаз.... Биз истәјирик ки, кәндимиздә јохсул галмасын, бүтүн јохсуллар варлансын, мәдәниләшсин, букүнкү јүрүшдә сағлам бир әскәр кими јеријә билсин.

Алмаз. Јолдашлар, мәдәни чәмијјәт бу күндә јашаја билмәз. Јени кәндә јени јашајыш лазымдыр. Бунун үчүн дә «Јени јол» адында бир колхоз дүзәлтмишик. Јолдаш Ленин дејир ки, әсрләрдән бәри донуб галмыш кәнд анчаг коллективләшмә илә јохсуллугдан вә диләнчиликдән гуртара биләр. Биз гадынларымызын һүгүгсузлуғуну да бу јол илә арадан галдыра биләрик.

Алмазын бу мүһакимәләри онун сијаси чәһәтдән савадлы вә һазырлыглы олдуғуну көстәрир.

М. —«Кәнддә јығынчаг» сәһнәсиндә Алмазын ирәли сүрдүјү тәклифләр варлылары, хусусилә һачы Әһмәди бәрк горхуја салыр. Әввәлчә өзүнү маскаламаға чалышан, Алмазын фикирләринә тәрәфдар кими көстәрән һачы Әһмәд онун бағынын колхоз үчүн үмүмиләшдирилмәси тәклифини ешитдикдә синфи дүшмәнә хас олан вәһши симасыны ачыг бүрүзә верир.

Һачы Әһмәд Алмазы сусдурмаг үчүн һансы васитәләрдән истифадә едир?

Ш. —Һачы Әһмәд әввәлчә кәнд совети сәдри Балоглан васитәсилә Алмазын кәнддән говулмасы һаггында «призидумун гәрары»ны һазырладыр. Лакин бу јолла Алмазын кәнддән кетмәсинә наил олмадыгда она јағлы дилләр төкүр. Булаг алтындакы мүлкүнү Алмаза пешкәш тәклиф едир. Алмазы бу јолла да әлә алмаг мүмкүн олмур. Алмаз дәллаллыға кәлмиш Балоглан вә һачы Әһмәди ачы сөзләрлә тәһгир едир. Бүтүн бу эпизодлар бахдығымыз фрагментдә әкс едилмишир.

М. —Дүздүр. Лакин, елә һәммин сәһнәдә Алмаз бирдән бирә фикрини «дәјишир» (китабдан охујур).

Алмаз —Дајан! Дедим ки, мән доғрудан да ушагмышам. Долу башданса долу чиб јахшыдыр. Сиз мәнә, чох шејләр вәд етдиниз, анчаг нисјә јох, нәгд нә верә биләрсиниз?

Алмазда гәфил баш верән бу дәјишмәни нә илә изаһ едирсиниз?

Ш. —Бахдығымыз кадрлара әсасән демәлијәм ки, Алмаз дүшмәнини сөзлә сусдурмагла кифајәтләнмир. Ону әмәли



ишлэ алчалтмаг истэжир. Бу мэгсэдлэ дэ о гэфлэтэн «дэжи шир». Һачы Әһмэд вэ Балогланын Алмаза рүшвэт тэгдим ет-дикләри сәһнэ эсэрин эн кәркин эпизодларындандыр. Алмаз һамынын көзү гаршысында рүшвэт олараг кәтирилмиш пуллары һиссә-һиссә Һачы Әһмәдин вэ Балогланын үзүнэ чырпыр.

**М.** —Һәмнин эпизода эсасән Алмазын кәлэчәжә олан инамы һаггында нә дежә биләрсинниз?

**Ш.** —Алмазын мәнәви чәһәтдән алчалтдыгы синфи дүшмәнләрин мәғлубијјәтинә дәрин инамы онун гәтијјәтлэ етдији һәрәкәтдә вэ дедији ашағыдакы икнмәнәли сөзләрдә ифадә олунмушдур:

**Алмаз.** Мән билән, мән билән белә јахшыдыр, белә, белә, белә (кәскин бир һәрәкәтлэ пуллары чырпыр) вэ белә! Инди кедә биләрсинниз! Пилләкән учубдур, көзләјин јыхылмајасыныз.

**М.** —Бахдыгыныз фрагментдә әкс едилмиш һәмнин сәһнәләр сизә нечә тә'сир бағышлады?

**1-чи шакирд** —Һәмнин эпизодлара бахмагла биз Алмазын праделлији, чәсарәти вэ горхмазлығы һаггында даһа дәрин тәсәввүрә јијәләндик.

**2-чи шакирд**—Мән эсәри бүтүнлүклә охумушам. Лакин инди филмә бахдыгда мәнә елә кәлди ки, һәмнин сәһнәләри чох өтәри охумушам. Мәндә һәмнин сәһнәләри јенидән дәнә дәнә охумаг һәвәси јаранды.

**3-чү шакирд** —Мән эсәри охујаркән Һачы Әһмәди о гәдәр дә дәһшәтли дүшмән һесаб етмидим. Лакин һәмнин эпизодлара бахдыгда дәрк етдим ки, Һачы Әһмәд чох амансыз, өз мәнәфеји үчүн һәр чүр чинајәтә әл атмаға һазыр олан ачыг синфи дүшмәндир.

**4-чү шакирд** —«Алмаз» фрагментинә бахдыгдан сонра мәндә эсәрин сәһнә тамашасына бахмаға дәрин һәвәс јаранды. Арзу едирәм ки, коллектив шәкилдә эсәрин сәһнә тамашасына бахаг.

**М.**—Сонракы сәһнәләрдә Һачы Әһмәд шәхсән иштирак етмирсә дә охучу Алмазын ләкәләмәси үчүн онун фәалијјәтдән галмадыгыны, кәнч совет мүәллимәсини ләкәләмәк үчүн

јени-јени јоллар ахтардыгыны ајдын тәсәввүр едир. Драманы сонунчу мәнкәмә сәһнәсиндә шаһид кими иштирак едән Һачы Әһмәд јенә дә өз икнбашлы сөзләри илә Алмаза гаршы дүшмәнчилијини давам етдирир. Лакин бу сәһнәдә о, сакит вә мүлајим көрүнүр. Һачы Әһмәдин мәнкәмә сәһнәсиндәки «мүлајимлијини» нә илә изаһ едирсинниз?

**Ш.** —Һачы Әһмәд Алмазын мәғлуб олдуғуна, онун мәнкәмә тәрәфиндән ағыр чәза алачагына архајын олдуғу үчүн өзүнү инсафлы бир адам кими бүрузә вермәк истәјир.

**М.** —Беләликлә, мәнкәмә сәһнәсиндә Алмаз—Һачы Әһмәд хәтти сона јетир. Јахшынын етирафлары Алмазын чинајәткар олмадыгыны сүбута јетирир. Бу мәрһәләдә Һачы Әһмәд вә башга дүшмән үнсүрләр ишыга дүшмүш јарасалар кими чашыб галыр, нә едәчәкләрини билмирләр. Кәнч совет мүәллимәси Алмаз һәлә давам едән бу синифләр вурушундан галибијјәтлә чыхыр. Бахдыгыныз фрагментин сон эпизодлары һаггында нә дежә биләрсинниз?

**1-чи шакирд** —Мән эсәри охујаркән мәнкәмә сәһнәсини бу дәрәчәдә ајдын тәсәввүр едә билмәмишдим. Һәмнин эпизодда Фатманисә сурәти һүсусилә ајдын әкс едилмишдир.

**2-чи шакирд**—Фрагментдә Алмазын сон сөзләри чох һәјәчанлы вә тә'сирли сәсләннр.

Нәтичә олараг демәлијик ки, Алмаз сурәтинин бу сәпкндә тәһлил едилмәси јолу илә шакирдләр әмәкчи халгын азадлығы вә хошбәхтлији уғрунда дәнмәдән мубаризә апаран, һәр чүр чәтинликдән, дүшмән һүчумларындан горхмајан, бүтүнлүкдә өз фәалијјәти илә әсил совет адамы, әсил вәтәндаш нечә олмалыдыр—суалына чаваб верән реал һәјати бир образ таныш олурлар. Бу образ шакирдләри мәтин праделли, мубариз олмаға, јүксәк ичтимаи идеалларын һәјата кечирилмәси уғрунда, халг сәадәти уғрунда һәр чүр чәтинлијә дөзмәјә, кениш коммунизм гуручулуғунда фәал иштирак етмәјә сәсләјир, онларда јүксәк вәтәнпәрвәрлик дујгулары тәрбијә едир.

Һачы Әһмәд симасында шакирдләр өз шәхси мәнәфејини һәр шејдән үстүн тутан, халг сәадәтинә, гадын азадлығына хор бахан, өз шәхси мәнәфеји үчүн һәр чүр һијлә вә фырылдаға әл атан типик синфи дүшмән сурәтини көрүрләр. Бу образын дәриндән тәһлили илә шакирдләрдә Һачы Әһмәдләр гаршы дәрин нифрәт һисси вә барышмазлыг тәрбијә едилнр.

## ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ МҮСБӘТ ГӘҺРӘМАНЛАРЫН ТӘҤЛИЛИ

Малик МУРАДОВ

Ј. Мәммәделијев ад. Нахчыван ПИ-нин методисти

Бәднн әсәрләрин тәһлилиндә диггәти чәлб едән мәсәлә- ләрдән бири дә мүсбәт гәһрәманларын сәчијјәләндирилмәси- дир. Чүнки бәднн әдәбијатда чәмијјәтимизин габагчыл, нә- чиб адамларынын образы васитәсилә кениш коммунизм гуручулуғунун бәднн мәнзәрәси, јүксәлишимизин маһијјәти, һәјатымызын мүсбәт, мүнәввәр чәһәтләри өз парлаг әксини тапыр. Буна көрә әдәбијатда мүсбәт гәһрәман мәсәләси мүнүм әдәби-естетик вә сијаси проблемдир. Бу проблемни һәлли чидди мүбаһисәләрә сәбәб олмушдур.

Сосналист реализминин ајрылмаз бир һиссәси олан ин- гилаби романтика васитәсилә бу күнүн даһа хошбәхт кәлә- чәјини һәгигәтә ујғун көстәрмәклә идеал гәһрәманларын су- рәтләри јарадылыр. Қ. Маркс вахтилә даһи узагкөрәнликлә демишдир: «Мәним фикримчә, әксинә, идеја инсанын башына көчүб орада јени шәкил алмыш мадди варлыгдан башга бир шеј дејилдир»<sup>1</sup>.

Қ. Марксын бу фикри бир даһа ајдынлашдырыр ки, бәднн һәгигәт реал һәгигәти габагламаг, онун сабаһыны, да- һа парлаг кәләчәјини, идеал һәгигәти көстәрмәк имканына маликдир.

С. Вурғунун «Ингилаби романтика һаггында», М. Ч. Чәфәровун «Әдәбијатда мүсбәт гәһрәман», М. Мәммәдовун «Естетик идеал вә мүсбәт гәһрәман», Г. Хәлиловун «Мүсбәт гәһрәманларымыз һаггында» вә саирә кими гијмәтли әсәр- ләри мүасир дөврүмүздә идеал гәһрәман јаратмағын спесифик хүсусијјәтләрини бир даһа ајдынлашдырыр. С. Вурғун јазыр- ды: «...бүтүн мүсбәт гәһрәманларын һамысы идеал гәһрәман ола билмәз вә олмамалыдыр; чүнки, идеал гәһрәман мәним фикримчә, ән јүксәк инсани, мә'нәви кејфијјәтләри өзүндә тәчәссүм етдирән мүсбәт гәһрәманын синтетик образыдыр»<sup>2</sup>.

С. Вурғун көстәрирди ки, сосналист реализми әдәбијја- тынын әсас мүсбәт гәһрәманы зәһмәткеш халг олдуғу кими,

<sup>1</sup> Бах: К. Маркс. «Капитал». Б., 1949, чилд 1, сәһ. XXIV.

<sup>2</sup> Бах: С. Вурғун. Бөјүк сәнәт уғрунда. Бақы, «Кәңчлик», 1970, сәһ. 29.

идеал гәһрәманын симасында да зәһмәткеш халгы тәчәссүм етдирән сырави совет адамынын бөјүк вә парлаг һәјатыны тәсвир етмәк лазымдыр. Бөјүк сәнәткар идеал гәһрәман ја- рәдаркән шәхсијјәт вә чәмијјәт кими фәлсәфи проблемни һәллини нәзәрдә тутмағы әсас көтүрүрдү.

Мүсбәт гәһрәман проблеминин һәллиндә идеал гәһрә- ман, шәхсијјәт вә халг, фәрд вә чәмијјәт кими фәлсәфи мә- сәләләрини ашлашылмасына хидмәт едир. Лакин фәрди кеј- фијјәтләр ичтиман һәјатла, һәјат просеси илә гырылмаз әла- гәдар тәсвир едилмәлидир. Гәһрәманын фәрди кејфијјәтлә- ри онун мүасирлијә, јенилијә, бир сөзлә, һәјатдан ирәли кә- лән бөјүк ичтиман проблемләрә мүнәсибәтиндә, адамлара вә ишдәки габагчыл тәчрүбәјә нечә јанашмасында ашлашы- лыр.

Демәли, әсәрләрдәки идеал гәһрәман сурәтләрини тәһ- лил едәркән мүәллим ишини елә гурмалыдыр ки, шакирд- ләр һәјатымызын дүнәнини вә бу күнүнү дәриндән дујмагла бәрәбәр, кәләчәјини дә дүзкүн вә ајдын тәсәввүр едә бил- синләр. Типик идеал гәһрәманлары јенилијин илк чүчәрти- ләринин кәләчәкдән хәбәр вермәләрини шакирдләрә баша салмаг, ингилаби романтика мәсәләсини ајдын изаһ етмәклә онларын мәнтиги вә бәднн тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк дөврүн зәрури тәләбидир.

Јазычылар тарихи гәһрәманлары јарадаркән мүәјјән мә'нада романтикадан истифадә едирләр. Академик М. Ариф тарихи гәһрәманларын гүввәтли чыхмасынын сәбәбини романтикадан истифадә едилмәсиндә көрәрәк јазмышдыр: «Тарихи әсәрләримиздәки мүсбәт гәһрәманларымызын да- һа мүвәффәгијјәтли чыхмасыны мүәјјән дәрәчәдә романти- ка илә изаһ едә биләрик»<sup>1</sup>.

Демәли, тарихи әсәрләр вә мүәјјән бир шәхсин тәрчү- меји-һалы тарихи кечмишә аид олса да, тәһлил заманы мү- әллим унутмамалыдыр ки, бу јазычы романтикасы әсасында тәсвир едилмишдир. М. Ариф көстәрир ки, Ч. Чаббарлынын «Севил», «Алмаз», С. Рәһимовун «Мейман», әсәрләриндә мүсбәт гәһрәман сурәтләринин мүвәффәгијјәтиндә дә роман- тиканын ролу бөјүкдүр. Белә әсәрләрдә хәјалла һәгигәт бирләшир, арзу да һәгигәт кими сәсләнир. Романиканын күчү дә бундадыр.

<sup>1</sup> Бах: М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри. 3 чилддә. Б., 1967, Ч. 1, сәһ. 132.

4. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисини», № 2.

Тәһлил заманы мұәллим шакирдләре изаһ етмәлидир ки, ики чүр романтика вардыр. Мәһкум инсанын романтикасы, азад инсанын романтикасы. Ч. Чаббарлынын Ајдын, Огтај, Елхан кими гәһрәманларынын романтикасы мәһкум инсанын, икигәт зүлмә мәруз галан инсанын романтикасы иди. «Ајдын» әсәриндә Ајдынын арзуларыны јадымыза салаг:

«Мән елә бир дүнја истәјирәм ки, орада милләтләр азад, зәһмәт азад, вичдан азад, бүтүн варлыг азад... Истила зәнчири јох, алтун јох, фәрман јох, һәр кәс өз зәһмәтинин, өз арзусунун гулудур»<sup>1</sup>.

Бу бәшәри һуғуғлардан мәһрум олан бир инсанын ду-манлы, кәдәрли, нискилли романтикасы иди.

Азад инсанын романтикасы исә «Бөјүк дајаг» әсәриндә Сәкинә сурәти илә верилмишдир. Сәкинә Рүстәм кишијә де-јир: «Халгын ичиндә ол, гајна, гарыш... бу бөјүк гүввәдән ајрылма! Онсуз һәјәт јохдур, сәадәт јохдур. Әбәди гаранлыг вә шүбһәләр вар, горху вар, һәр аддымбашы алданмаг вар, бүдрәмәк, јыхылмаг вар. Лакин һәгигәт јохдур, севи:ч јох-дур, раһатлыг јохдур»<sup>2</sup>. Бу мугәјсәдән мәлүм олур ки, Ајдын дөвләт, јашадығы гурулуш әлејһинә чыхыш едирсә, Сәкинә партијанын әсас тутдуғу халгын бөјүк дајаг олдуғу-ну баша салыр. Халгдан ајрылмағын, шәхсијјәтә пәрәстиш етмәјин зәрәрли чәһәтләрини чох мұлајим үсулла тәнгид едир.

Мүсбәт гәһрәман проблеми мұасирлик проблеми илә дә сых сурәтдә әлагәдардыр. Әсрин, дөврүн мәнасыны дәрк етмәк, јүксәк коммунизм идејаларына хидмәт, мұасир гәһ-рәманын мұбаризәсиндә дәрк едилир. Мәһз буна кәрә дә мұәллим мұасир әдәби гәһрәманы сәчијјәләндирикән ша-кирдләре ашыламаг истәдији кејфијјәтин тәсир гүввәсини артырмаг мәгсәдилә габагчыл нәзәри мәсәләләри өјрәнмәјә вә јери кәлдикдә ондан истифадә етмәјә чидди сә'ј кәстәр-мәлидир. «Һәгиги мұасирлик әсрин јүксәк идеалларына хид-мәт етмәк, елмин вә сәнәтин тәрәггиси илә ајаглашмаг, үмумбәшәри етик вә естетик нигилизмә гаршы мұбаризә

<sup>1</sup> Бах: Ч. Чаббарлы. Әсәрләри, Баки, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 211—212.

<sup>2</sup> Бах: М. Ибраһимов. «Бөјүк дајаг» романы, Б. Ушагкәчнәшу, 1957, сәһ. 413.

апармаг, тарихи оптимизм фәлсәфәсини тарихи пессимизм фәлсәфәсинә гаршы гојмаг вә беләликлә дә әсрин, дөврүн мәнасыны ачыб кәстәрмәк демәкдир. Бу чәһәтләр олмадыг-дә «мұасир» бојалара, аһәнкләрә, ритмләрә, сәсләрә, бәдн структурлара раст кәлсәк дә әсил мұасирликдән данышмаға белә дөјмәз»<sup>1</sup>.

Мұәллим мұасир инсанын характерини тәһлил едәркән онун арзуларыны, фәалијјәтини, тәбиәт вә чәмијјәт һадисә-ләринә мұнасибәтини, естетик идеалыны шакирдләре дәрк етдирмәлидир. Чүнки мұасир дүнјакөрүшлү мүсбәт гәһрә-манларымыз бөјүк сосналист аиләмизин ән фәдакар, мәрд, әмәксевәр, мәдәни, габагчыл дүнјакөрүшлү үзвүдүр. Зәма-нәмизин мүсбәт гәһрәманы милјонларла охучунун гәлбинә һаким олуб ону өз архасынча апарыр. Шакирдләр мүсбәт гәһрәманлара даһа чох бәнзәмәк, онлардакы мұбаризлик, ингилаби кәскинлик, һәјәтә фәал, јарадычы мұнасибәт кими сәчијјәви сифәтләри өзләриндә кәрмәјә сә'ј кәстәрирләр. Мүс-бәт гәһрәман кәнч нәслин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, шакирдләрдә коммунизм ишинин гәләбәсинә инамын даһа да мөһкәмләндирилмәсинә, онларын шүүрунун даһа да инкиша-фына јахындан кәмәк едир.

Әсәрин мәркәзиндә бәдн сурәтин ичтимаи фәалијјәти, емоционал вәзијјәтләри, тәбиәт вә чәмијјәт һадисәләринә, башга адамлара мұнасибәти, онун аилә вә мәишәт хүсусиј-јәтләри дурур. Она кәрә дә әдәби әсәрин идеја мәзмунуну шакирдләре дәрк етдирмәк үчүн тәсвир олунан инсан сурәт-ләринин сәчијјәсини дүзкүн тәһлил етмәк лазымдыр. Әдиб бир адамын фото шәклини чәкмир, бу вә ја башга ичтимаи группун әсас чәһәтләрини кәтүрәрәк типик сурәтләри әкс ет-дирик. Сәнәткар һәр һансы бир дөврүн адамыны үмумиләш-дириб тәсвир едәрәк онун ичтимаи сәчијјәви чәһәтләрини ачмаға чалышыр. Она кәрә дә мүсбәт әдәби гәһрәманы һәр-тәрәfli өјрәнмәјин һәм идрак, һәм дә тәрбијјәви әһәмијјәти бөјүкдүр.

Бир сыра бәдн әсәрләрдә елә мүсбәт гәһрәманлар вардыр ки, онлар мұбариз дејил, әксинә, горхаг, ачиз, мүт'и вәзијјәтдә тәсвир олунурлар. Мұәллим белә сурәтләри тәһ-

<sup>1</sup> Бах: А. Асланов. «В. И. Ленинин әдәби-естетик көрүшләри вә Азәрбајчан әдәбијјатынын јарадычылыг мәсәләләри». «Азәрбајчан» журналы, 1969, № 6, сәһ. 197.

лил едэрэк дөврү ачмалыдыр. «Мәктүб җетишмәди» әсәриндә Гурбан, «Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда Зејнәб нә гәдәр ачиз. бәдбәхт кәстәрилмишдир. Мүәллим чалышмалыдыр ки, бу сурәтләри мүти вәзијјәтә салан тимаи шәранти шакирдләр дүзкүн дәрк етсинләр.

Әдәбијјат фәннинин тәдрисиндә һәр бир мүәллим мүхтәлиф үсул вә пријомлардан истифадә едир. Мәсәлән, Нахчыван МССР-ин габагчыл мүәллимләриндән Ордубад интернат-мәктәбинин мүәллими Мейди Ағаларов, Ордубад шәһәр 1 №-ли орта мәктәбин мүәллими Әзиз Бахшыјев, Нахчыван шәһәр 1 №-ли орта мәктәбин мүәллими Мәләһәт Мусажева вә Ә. Ағажев адына Нахчыван шәһәр интернат-мәктәбин мүәллими Ләтифә Кәләнтәрли М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» әсәринин тәһлилиндә хүсусилә фәргләнирләр.

Ләтифә Кәләнтәрли Х сифидә М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романындакы мүсбәт сурәтләри даһа әтрафлы, даһа дәриндән сәчијјәләндримәк үчүн онлары ашағыдакы гәјдада групплашдырыр:

1) әсәрдәки мүсбәт гәһрәманлар,

2) романда тәсвир едилмиш зиддијјәтли мүсбәт гәһрәманлар.

О һәр ики група дахил олан гәһрәманлары сәчијјәләндрирәкән мүсбәт гәһрәманын идеја мүбаризәси, психоложи вәзијјәтләри, фәрди кејфијјәтләри, онун мүасирлијә, башга адамлары мүнәсибәти вә мәнәви аләмини дәриндән тәһлил едир, мүсбәт гәһрәманын өзүндән әввәл јарадылмыш гәһрәманлардан олан фәргли чәһәтләрини, јени сәчијјәви хүсусијјәтләрини ајдынлашдырыр. Л. Кәләнтәрли образларын тәһлили заманы ән чох мүсаһибә үсулундан истифадә едир. Мүсаһибә заманы шакирдләрин мәнтиги вә бәди тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк, онлары дүшүнмәјә вадар етмәк мәгсәдилә дәрсдә проблемли вәзијјәт јарадыр. О чалышыр ки, ушаглар дәриндән дүшүнсүн, нәји исә өзләри ахтарыб тапсынлар.

Мүәллим «Бөјүк дајаг» романындакы мүсбәт сурәтләри сәчијјәләндрирәкән ашағыдакы гәјдада мүсаһибә үсулундан истифадә едир:

М. — Ушаглар, сиз М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романыны охујубсунуз. Әсәрин мәзмуну вә сурәтләри илә танышыңыз. Әсәрдәки мүсбәт гәһрәманлары өз идеја мүбаризәләринә, әгидәләринә, дүшдүкләри психоложи вәзијјәт-

ләринә, фәрди характер хүсусијјәтләринә, мүасирлијә вә башга адамлары мүнәсибәтләринә кәрә һансы групплары ајырмаг олар?

Ш. — М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романы Азәрбајҗан бәди тәһлилинин гәһрәманли наилијјәтләриндән бири сајылыр. Мүәллиф социалист реализми јарадычылыг методунун әсас принципинә — һәјәти даим ингилаби инкишафда вермәк принципинә әсасән әсәрдәки һадисәләри, јениликлә кәһнәлијјин мүбаризәсини вә јенилијјин гәләбәсини динамик шәкилдә инандырычы һәјәти фактларла кәстәрә билмишдир. Әсәрдәки образларын фәрди хүсусијјәтләринә, идеја мүбаризәсинә, дүшдүкләри психоложи вәзијјәтләрә, мүасирлијә вә башга адамлары мүнәсибәтләрини нәзәрә алараг онлары ики әсас група бөлмәк олар:

1) там мүсбәт гәһрәманлар.

2) зиддијјәтли мүсбәт гәһрәманлар.

М. — Тамамилә доғрудур. Мүәллиф романда јаратдығы мүсбәт гәһрәманларын характер хүсусијјәтләрини о гәдәр реал јаратмышдыр ки, онларын мүсбәт кејфијјәтләри илә јанашы, мәһдуд вә зиддијјәтли чәһәтләри дә охучуја мәлүм олур. Инди ким дејә биләр: әсәрдәки там мүсбәт гәһрәманлар групуна һансы сурәтләр дахилдир?

Ш. — Әсәрдәки мүсбәт сурәтләрдән рајон партија комитәсинин катиби Асланов, Рүстәм кишинин арвады Сәкинә, ғызы Пәршан, кәлини Маја, колхозчулардан Телли, чобан Кәрәм, колхоз илк партија тәшкилаты катиби Ширзад там мүсбәт гәһрәманлар групуна дахилдир.

М. — Дүздүр. Һәмин сурәтләри там мүсбәт гәһрәманлар групуна дахил етмәк олар. Бәс нә үчүн биз бу персонажлары там мүсбәт гәһрәманлар һесаб едирик?

Ш. — Јухарыда адларыны чәкдијјимиз сурәтләри она кәрә там мүсбәт гәһрәманлар һесаб едирик ки, әсәрин әввәлиндән башлајараг онларын ичтимаи-сијјәси һадисәләрә, дөврүн тәләбинә, әсәрдә ирәли сүрүлән әсас идејаја, анлә вә коллектив дахилиндә башга адамлары мүнәсибәтләри дүшүнү верилмишдир.

М. — Доғрудур, бу адамлар өз мүсбәт кејфијјәтләри илә әсәрин әввәлиндән охучунун диггәтини чәлб едир. Бу барәдә даһа нә демәк олар?

Ш. — Она кәрә јухарыда кәстәрилән сурәтләри там мүсбәт гәһрәман һесаб етмәк олар ки, онлар колхозда ја-

ранмыш вәзијјәти дүзкүн баша дүшүр, һадисәләри дүзкүн гижмәтләндирир вә һәр чүр чәтин, психоложи вәзијјәтләрдә тәмкинли, ағыллы һәрәкәт едирләр. Буну эн чох Рүстәм кишинин арвады Сәкинәнин, РПК катиби Аслановун вә колхоз партија тәшкилаты катиби Ширзадын тимсалында көрмәк олар.

М.— Дүздүр, көстәрдијиниз мәзијјәтләринә көрә онлары там мүсбәт гәһрәман кими сәчијјәләндирмәк олар. Әсәрдәки мүсбәт гәһрәманларын бир гисми исә мәһдуд вә зиддијјәтли чәһәтләри олан гәһрәманлар групуна дахилдир. Бунлар һансылардыр?

Ш.— Мәһдуд вә зиддијјәтли чәһәтләри олан гәһрәманлар групуна романын баш гәһрәманы Рүстәм киши, оғлу Гараш дахил едилә биләр. Әсәрдәки бүтүн һадисәләр Рүстәм сурәти илә бағлыдыр вә онун әтрафында чәрәјан едир. Демәк олар ки, әсәрдәки там мүсбәт гәһрәманларын вә еләчә дән мәнфи образларын характер хүсусијјәтләри, мәнәви аләми, дүнјакөрүшләри, ичтиман-сијаси һадисәләрә бахышлары Рүстәм кишијә мүнәсибәтләриндә тәзаһүр едир.

М.— Доғрудур. Мүәллиф әсәрин баш гәһрәманы Рүстәм кишини вә оғлу Гарашы мәһдуд вә зиддијјәтли чәһәтләри илә бирликдә вермишдир. Бу, Мирзә Ибраһимовун һәјәт һадисәләринә дүзкүн вә реал мүнәсибәтиндән ирәли кәлир. Рүстәм кишинин мүсбәт вә зиддијјәтли чәһәтләри һансылардыр?

Ш.— Рүстәм киши әсәрин әввәлиндән ахырына дөк охучунун диггәт вә марағыны чәлб едир. Һәр шејдән әввәл, Рүстәм киши јахшы бир тәсәррүфат рәһбәри вә эн јахшы аилә башчысы кими верилмишдир. Һисс олунур ки, чох гајгыкеш, бачарыглы, саф әгидәјә малик, тәдбирли, колхозун мүвәффәгијјәти үчүн һәр әзаб-әзијјәтә дөзәндир. Лакин дөврүн нәбзини дүзкүн туту билмир. Јенилијә мүнәсибәти дүзкүн дејилдир. Онда әсас мәһдуд чәһәт «мәнәм-мәнәмлик» хәстәлијидир.

М.— Јолдашыныз дүзкүн дејир. Бу көстәрилән кејфијјәтләр Рүстәм кишидә вардыр. Рүстәм киши сурәти һаггында даһа нә демәк олар?

Ш.— Рүстәм киши, һәр шејдән әввәл, тәнгидә дөзмүр, она рәғбәт бәсләјән адамлар белә бу вә ја дикәр мәсәләнини һәллиндә ирад тутдугда инчијир, әсәбләшир. Бунларла јанашы Рүстәм кишидә бәзән садәләвһлүк һалларына да раст кәлмәк олур. О, Јасты Салман, Јармәммәд кими ичкиүзлү.

јалтаг адамларын һиләләринә инаныр, онларын ич үзүнү арвады Сәкинә көрдүјү һалда, өзү көрә билмир. Һәтта о, өзүнә јахын адамлардан белә шүбһәләнир.

М.— Бунлар да доғрудур. Бәс Рүстәм кишинин өз аиләсинә мүнәсибәти барәдә нә дејә биләрсиниз?

Ш.— Әсәрин әввәлиндә Рүстәм киши јахшы бир аилә башчысы кими охучунун нәзәр-диггәтини чәлб едир. О, ағыллы, тәдбирли олмагла бәрабәр, аилә үзвләринә гаршы чох тәләбкардыр. Лакин Рүстәм кишинин аилә мүнәсибәтләриндә көһнәлик һисс олунур. Белә ки, о, оғлу Гарашын Маја илә евләндијини ешитдикдә севинмәк әвәзинә пәрт олур. Арвады Сәкинә она тәсәлли вердикдә даһа да һирсләнир. О бәзән өз аилә үзвләриндән күсүр. Рүстәм киши бүтүн бу сәһвләрини дөјүлүб хәстәханада јатаркән баша дүшүр.

М.— Рүстәм киши һаггында јухарыда дејиләнләр доғрудур. Бәс сизчә, Рүстәм кишинин әсәр боју бәзән өзү үчүн дә анлашылмаз олан психоложи һаллара дүшмәсинин сәбәби нәдир?

Ш.— Бунун сәбәби, мүәллифин адландырдығы кими, Рүстәмин бөјүк дајагдан—халгдан ајры дүшмәсидир. О, әлдә етдији мүвәффәгијјәтләрә архајын олараг һеч кимлә һесаблашмыр, һәр шеји өзү тәкбашына етмәјә сәј көстәрир. Буну о, әсәрин сонунда јасты Салманын, Јармәммәдин вә Лал Һүсәјнин һилә торуну дүшдүкдән сонра аилајыр.

М.— Ушаглар, көрдүјүнүз кими, Рүстәм киши сурәти мәһдуд вә зиддијјәтлидир. Лакин әсәрин әввәлиндән ахырына гәдәр охучуда она гаршы һөрмәт, еһтирам вә рәғбәт һисси вардыр. Бу һиссләр әсәрин сонунда Рүстәм киши өз сәһвләрини етираф етдикдән сонра даһа да гүввәтләнир.

Тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, әдәбијјат дәрсләрини јүксәк сәвијјәдә гурмаг үчүн мүсбәт гәһрәманлар дәриндән, һәртәрәфли, хүсусән охшар вә еләчә дә мәнфи образларла мүгајисәли сәчијјәләндирилдикдә онларын идрак вә тәрбијәви әһәмијјәти даһа бөјүк олур.

### АЗЭРБАЙҖАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ПЕРФОКАРТЛА ИШ ЭКС-ЭЛАГӘ ЈАРАТМАҖЫН ВАСИТӘСИ КИМИ

Әскәр ГУЛИЈЕВ

Хачмаз району, Галаған кәнд мәктәбинин мүәллим

Сов.ИКП XXV гурултајында Л. И. Брежнев коммунист тәрбијәсиндән данышаркән дәмешдир: «Коммунист тәрбијәси халг маарифи вә пешә һазырлығы системини даим тәкмилләшдирмәји тәләб едир. Бу инди елми-техники ингилаб шәраитиндә хүсусилә вачибдир...

Хүсусилә бүтүн үмүмтәһсил системини вә биринчи нөвбәдә орта мәктәби чидди сурәтдә даһа да тәкмилләшдирмәк лазым кәлдији ајдындыр. Инсана лазым олан биликләрин һәчм етибарилә кәскин шәкилдә вә сүрәтлә артдығы индики шәраитдә башлыча мөгсәд артыг мүәјјән гәдәр фактлары мәннимсәмәкдән ибарәт ола билмәз. Өз биликләрини мүстәгил сурәтдә артырмаг, елми вә сијаси информасијанын сүрәтли ахынындан баш ачмаг бачарығы ашыламаг лазымдыр». Гурултајын бу мүһүм тәләбини јеринә јетирмәк үчүн дәрсдә тәлимин јени метод вә пријомларындан истифадә етмәк, тәлим просесини даим тәкмилләшдирмәк вә дәрсдә тәлимин мүхтәлиф техники васитәләриндән бачарыгла вә сәмәрәли истифадә етмәк лазымдыр. Әкәр дәрсдә тәлимин техники васитәләриндән истифадә олунамурса, мүасир дәрсдән, проблемли, тәлимдән данышмаға дәјмәз.

Елми-техники ингилабын јүксәк вүсәт алдығы индики дөврдә шакирдләрә верилән информасијаларын (биликләрин) онлар тәрәфиндән нә дәрәчәдә мәннимсәнилдијинин нәтичәсини өјрәнмәдән вә гејдә алмадан дәрсин сәмәрәлијиндән сөһбәт ачмаг олмаз. Буна исә мүасир дәрсә верилән ән мүһүм тәләбләрдән бирини—дәрсдә экс-әлагәни тәмин етмәдән һанси

олмаг мүмкүн дејил. Һазырда дәрсдә экс-әлагәнин тәмин олунамасында мүхтәлиф техники васитәләрдән дә истифадә едилир. Белә техники васитәләр «универсал қағыз машини» адландырылан мүхтәлиф типли перфокартлар, естафет, «Сүрәт—I» гурғусу, електрикләшдирилмиш стендләр вә саирәдән ибарәт ола биләр.

Бу мәгаләмдә мән јалһыз перфокартлар васитәсилә Азәрбајҗан дили дәрсләриндә экс-әлагәнин тәмин олунамасындан бәһс едәчәјәм.

Тәлим просеси перфокартын ән фајдалы вә ән сәмәрәли экс-әлагә васитәләриндән бири олмасы фактыны әмәли сурәтдә чоһдан сүбут етмишдир.

Перфокартла тәмин олуан экс-әлагәнин ики нөвү вардыр:

**Биринчиси**, харичи әлагәдир ки, бу әлагә мүәллимлә шакирдләр арасында јараныр. Белә ки, мүәллим шакирдләрин бу вә ја дикәр информасијаны (билији) нечә мәннимсәдикләрини јалһыз харичи экс-әлагә илә јохлаја билир. **Икинчиси**, даһили экс-әлагәдир ки, бу, әсасән, перманент (өзүнүтәһсил) тәлимлә бағлы олуб, шакирдләрин мүстәгил билик, бачарыг вә вәрдишләр кәсб етмәсини тәмин едир. Һәләлик перфокартла бу чүр әлагәни тәмин етмәдијимиз үчүн белә әлагәдән дә даныша билмәрик.

Мән перфокартдан харичи экс-әлагәнин тәмин олунамасында кениш истифадә едирәм. Инди онларла ишләмәк јолларынын шәрһинә кечәк:

**Перфокарт—1.** Перфокартын бу типиндән Азәрбајҗан дили дәрсләриндә кениш истифадә едирәм. Онун һәм гурулушу, һәм дә ишләмә принципи чоһ садәдир. Перфокартын стандарт узунлуғу вә ени шакирд дәфтәринин ачылышы бөјүклүкдә олуб, узунуна 8, енинә 4 дәликлидир. Перфокартын һәм узунуна сол, һәм дә енинә јухары һиссәсиндә мүәјјән өлчүлү квадратлар вардыр. Перфокартын үфүғи истигамәтиндәки 4 квадратын ичиндә чалышманын шәрти, шагули вәзијјәтиндәки 8 квадратын ичиндә исә чалышма верилир (дәликләрин сајына мүвафиг: 8X4). Күндә галан квадратын ичиндә мөвзү јазылыр. Перфокартла иш ашағыдакы кими ичра олунар:

Ишчи вәрәг перфокартын алтына гојулур. Шәрти вә чалышманы мүәллим диктә едир, шакирдләр исә јазырлар. Бундан сонра ишин ичрасы башланыр, үфүғи вә шагули квадратларда, ујғун чаваблара мүвафиг олараг, онларын кә-

сияшдији дэликлэрэ мүсбэт ишарэси гојулур. Иш гуртардыгдан сонра ишчи вэрэг чеврилир ки, бу, шакирдлэрин бир-биринэ мане олмасынын гаршысыны алыр. Намы иши гуртарандан сонра мүэллим һамин ишарэлэри бир-бирилэ бирлэшдирмэји тэклиф едир. Сонра о, лөвһэдэ дүзкүн чавабын графикани, јә'ни «ачарыны» верир. Шакирдлэр бу заман ишчи вэрэги јухары галдырырлар. Чэми 2—3 дэгиңгэ верилэн информасиянын нэтичэси јохланылыр, дэрсдэ экс-элагэ тә'мин олуноур. Сәһв чаваблар үзэриндэ иш апарылыр.

Мән перфокартын бу типиндән IV—V—VI синифлэрдэ фонетика, лексика, сөз јарадычылығы вэ морфолокијаның тэдрисиндэ кениш истифадэ едирәм.

**Перфокарт—1**—дән мөвзунун тэлэбиндән асылы олараг онун 8X2, 8X3, 8X4 формаларындан истифадэ етмэк олар. Мәсәлән, V синифдэ «Сифэтин дэрэчэлэри» мөвзусунда 8X3, «Тә'сирли вэ тә'сирсиз фе'ллэр»дэ 8X2 формасындан истифадэ едирәмсә, «Фе'лин мә'на нөвлэри»ндэ 8X4 формасына мүрачиэт едирәм. Конкрет олараг V синифдэ «Сифэтин дэрэчэлэри» мөвзусуна анд бир нүмунэјэ диггэт едэк.

Перфокартын јухарысындакы квадратда сыра илэ ади, азалтма вэ чохалтма дэрэчэлэринин ады, шагули истигамэт-дэки квадратларда исә 8 сифэт (гырмызы, узунсов, дүмаг, ағ тәһэр, сары, көјүмтүл, дүмдүз, көдэрэк) јазылыр. Шакирд «гырмызы» сифэтинин ади дэрэчэдэ олдуғуну тапыр вэ «гырмызы» сөзү илэ «ади дэрэчэ» јазылан квадратларын кәсишдији дэлијэ мүсбэт ишарэси гојур. Иш бу гајда илэ давам етдирилир вэ сонра ишарэлэр бирлэшдирилир, мүвафиг чаваблар алыныр.

**Перфокарт—2.** Перфокартын бу типиндән VII—VIII синифлэрдэ истифадэ едирәм, Перфокарт—2 синтактик конструијаларын тэдрисиндэ вэ даһа чох чүмлэ тәһилиндэ истифадэ үчүн әлверишлидир. Бу типли перфокартын гурулушу беләдир: онун дэликлэр олан һиссәси 8X8 һисбэтиндэ квадрат формасындадыр, дэликлэри шагули вэзијјэтдэ рэгәмлә, үфүги вэзијјэтдэ мүэјјән һәрфлэрлэ сыраланыр. Перфокартын јухары һиссәсиндэ дидактик материалы (перфочалышманы) јерлэшдирмэк үчүн хүсуси јер олуноур. Перфочалышмадакы чүмлэлэр нөмрэләнир, һәмчинин чүмлэдэки сөзлэрин үстүндэ мүэјјән һәрфлэр јазылыр. Мәтнин бир күнчүндэ һансы чүмлэ үзвүнү тапмаг тәләб олунурса, суалы гејд олунур. Ишин ичрасы белә јеринэ јетирилир:

Ишчи вэрэг вэ тест перфокартда јерлэшдирилир, ишчи вэрэг архасында шакирд ад вэ фамилијасыны јазыр. Мән изаһ едирәм:

— Ушаглар, бурада 8 чүмлэ вар. Чүмлэлэр сыраланмыш, сөзлэр үзэриндэ мүэјјән һәрфлэр гојулмушдур. Верилән суала һансы сөз чаваб олурса, ону перфокартда мүэјјән сыра илэ һәрфлэрин алтындакы дэликлэрдэ гејд едир; VII синифдэ «Васитәсиз тамамлыг» мөвзусуна анд нүмунә:

1) Анамы кәндэ гонаг чагырдылар.

2) ...

Шакирд кими? суалына чаваб олан, «анамы» сөзүнү тапыр. Демәли, I сыра илэ «А» һәрфинин кәсишдији јерэ мүсбэт ишарэси гојулмалыдыр. Иш бу чүр давам етдирилир, сонра ишчи вэрэг чыхарылыр вэ ишарэлэр дүз хәттлэ бирлэшдирилир. Бурада бир мәсәләни гејд етмэк истәјирәм. Педагожи мәтбуатда дүз хәтлэ бирлэшдирмә примитив јол сајылыр вэ онун шифр ачма јолу илэ әвәз олунмасы тэклиф олунур. Әлбәттэ, буна е'тираз етмирик. Лакин бу јалныз о вахт мүмкүн олар ки, перфокартлар фабрикдэ ејни өлчүлү һазырлансын. Чүнки бунсуз бу ишин имкан харичиндэ олдуғу, јәгин ки, һамыја ајдындыр.

Шакирдлэр ишарэлэри бирлэшдирдикдән сонра мүэллим лөвһэдэ дүзкүн чавабын «ачарыны» верир. Аз вахта шакирдлэрэ верилән билијин нечэ мәнимсәнилдији мә'лум олуноур, дэрсдэ экс-элагэ тә'мин олунур.

Дејиләнлэрдән мә'лум олуноур ки, перфокарт дэрсдэ экс-элагәни тә'мин едән ән сәмәрәли садэ техники васитәлэрдәндир. Бүтүн мүэллимлэрин бу «садэ универсал кағыз машиндан» дэрслэриндэ истифадэ етмәләри чох фајдалыдыр. Бу һәм дэрсин сәмәрәлилијини, һәм дэ шакирдлэрин дэрсә марағыны артырмаг, онларын идрак феалијјәтини инкишаф етдирмэк бахымындан әһәмијјәтлидир.

## АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ДƏРСЛƏРИНДƏ АЛГОРИТМ- ЛƏРДƏН ИСТИФАДƏ ИМКАНЛАРЫ

Кəнчəви ВЕЈСƏЛОВ

Исмајыллы рајону, Ханкəнд сəккизиллик мəктəбинин мұəллими

Ҳал-һазырда мəктəблəримиздə тəтбиг олунан јени програмларын мұсбəт чəһəтлəриндэн бири дə тəлимин букункү сəвијјəсинə и н к и ш а ф е т д и р и ч и т ə л и м бахымындан јанашылмасыдыр. Инкишафетдиричи тəлим анлајшына нсə бир сыра елə мəсəлэлэр дахилдир ки, онларсыз тəлимин сəмərəлилији, јүксəк кəјфијјəти һаггында сəһбəт кедə билмəз. Белə тəлимин маһијјəти «һэр һансы бир фəнн үзрə тəлим просесини елə тəшкил етмəкдир ки, биликлəрин мəнимсəнилмəsi, бачарыг вə вэрдишлəрин формалашмасы мəктəблилəрин мұһүм идраки эмəлијјатлара, эгли һэрəkəтлəрин сəмərəли пријомларына јијэлəнмəсини тəмин етсин». (Стрезикозин Б., Мəктəбдə тəдрис просесинə рəһбэрлик. Бакы, 1976. сəһ. 17).

Демəк, «инкишафетдиричи тəлим»ин əсас тələбн шакирдлəрин мұчэррэд тəфəккүрүнү инкишаф етдирмəклə онларда мұстəгил дүшүнмəк, мұгајисэлэр апара билмəк, үмүмилəшдирмэлэр апарыб нəтичэлэр чыхармаг вə эмəли ишдə тəтбиг едə билмəк кими интеллектуал бачарыг вə вэрдишлəрин эмələ кəлмəsi үчүн мөһкəм зəмин јаратмагдыр.

Кечмиш програм вə дəрсликлəрдə бу чəһəтлэрə лəзыми дэрəчэдə диггəт јетирилмəдији үчүн һələ дə шакирдлəрин биллик вə бачарыглара јијэлəнмəсиндə «эн'энəви» гүсурлара раст кəлирик. Она кэрə ки, шакирдлəрин эввəlки методларла тэрбијə едилмиш тəфəккүрү онларын зəһни габилијјəтлəринин һəгиги имканларыны ашкара чыхара билмирди. Башга сөзлə, чох заман шүурлу дэркетмə механики эзбэрлəмə илə, фəал мұшаһидə пассив сєјрлə эвəз олунурду. Элбəт-тə, белə нөгсанлара Азэрбајчан дилинин тəлиминдə инди дə

аз тəсəдүф олунмур. Буна мұчэррэд тəфəккүрүн «мұдахилəsi» зəрури олан мөвзуларын мəнимсəдилмəsi заманы даһа чох раст кəлирик. Шакирдлəр бир сыра грамматик «мəсəлəрин» һəллиндə, мəсəлэн, чүмлə үзвлəri илə нитг һиссəлəринин, мұрəккəб вə садə чүмлə типлəринин фəрглəндирилмəсиндə, эксэр дурғу ишарэлəринин ишлəдилмəсиндə тез-тез сəһвлэрə јол верирлэр. Јахуд, һэр бир дил мұəллиминə јахшы мə'лум олдуғу кими, шакирдлəрин бир чоху грамматик гəјдалары јахшы билдиклəri һалда, һəмин гəјдаларын тəтбигиндə сəһвə јол верирлэр. Она кэрə ки, гəјдалары өјрəдирик, амма бу гəјдалары дүјмағы, онлардан сэрбəст истифадə етмəк пријомларыны шакирдлэрə јахшы өјрədə билмирик.

Бəs белə гүсурларын арадан галдырылмасы, һеч олмзса, кəмијјəтчə азалдылмасы үчүн «инкишафетдиричи тəлим» нə кими перспективлэр ачыр?

Мən бир дил мұəллими кими, «инкишафетдиричи тəлим»ин башлыча тələблəриндэн бирини—тəлим просесиндə алгоритмлэрлə ишлəмə методунда көрүр, буну фəјдалы вə еффеќтли һесаб едирəm.

Рус вə харичи диллəрдə дэрч олунмуш методик эдəбијјатда алгоритмлəрин маһијјəти, тəлим просесиндəки ролу вə имканлары һаггында чохлу экспериментлэр апарылмыш, фикирлэр ирəли сүрүлмүшдүр.

Мən алгоритмлэрлə ишлəмə имканларыны дил дəрслəриндə бə'зи мөвзуларын тəдриси илə əлагəдар тəтбиг едиб мұəјјən нəтичэлэрə кəлмишəm.

Эввəlчə, бир нечə кəлмə алгоритмлəрин маһијјəти һаггында. Бу термин, əслиндə, ријазиијјатдан кəтүрүлмүшдүр. Алгоритм—бир типдэн олан мəсəлэлəрин һəлл едилдији гəјдалар системидир. Башга сөзлə, алгоритмлэр—тəфəккүрүн эввəlчэдэн, бирдəфəлик мұəјјən олунмуш гəјдаларыдыр ки, бир чох психологларын фикринчə, онлар, үмүмијјəтлə, инсан ағлынын вə тəфəккүрүнүн əсасыны тəшкил едир; мұəјјən едилмиш ардычыллыгла јеринə јетирилмəsi тələб едэн кəстəriшлəрдэн ибарəтдир.

Алгоритмлəрин маһијјəтини вə дил дəрслəриндə онларын тəтбигинин эһəмијјəтини баша дүшмəк үчүн психолог алим Е. В. Спаринанын тэртиб етдији ади бир алгоритмик «кəстəriш»и нəзəрдэн кечирək. О гəјд едир ки, эн еффеќтли алгоритмлəрдэн бири мəсəлəнин һəлли просесини фикрэн ажры-



ајры эмэлијјатлара ајырмагдыр. Мәсәлән, чүмләнни садә вә ја мүрәккәб олдуғуну тәјин етмәк үчүн апарылан эмэлијјатын алгоритми үч һиссәдән—үч садә гајдадан ибарәт олур.

1) Һәр шејдән әввәл, чүмләдә мүбтәда олуб-олмадығыны јохламаг лазымдыр.

2) Әкәр варса һәмнин мүбтәдаја анд олмајан «артыг» хәбәрләрин олуб-олмадығыны мүәјјән етмәк зәруридир. Бирдән олду? Әкәр оларса, демәли, мүрәккәб чүмләдир вә веркүл гојмаг лазымдыр. Мәсәлән, Гатар јола дүшдү, бир аздан онун ишыглары көздән итди. Бәс бирдән олмады? Мәсәлән, Ај чыхды вә күмүшү телләрини дәнизин үзәринә сәрди. Онда нәтичә: бу, садә чүмләдир; бу чүмләдә веркүл гојмазлар.

3) Әкәр биринчи јохлама суалына мәнфи чаваб алынарса, онда буну башга әләмәтләрлә јохламаг лазымдыр; мәсәлән, бахмаг лазымдыр ки, бүтүн хәбәрләр үчүнчү шәхсин чәминдә олан фе'ллә ифадә олунубму?

Тутаг ки, бу да тәсдиг олунмады; мәсәлән, белә бир чүмлә верилди: «Һава гаралырды, сојумаға башлајырды». Нәтичә: мүрәккәб чүмләдир, веркүл лазымдыр.

Бирдән хәбәр үчүнчү шәхсин чәминдә, мәсәлән, ашағыдакы шәкилдә верилди: «Кәнч тарихчиләр газынты заманы гәдим сиккәләр тапдылар вә онлары музејә вердиләр»

Бурада мүәјјән етмәк лазымдыр ки, һәр ики һалда иши көрән ејни адамлардыр, ја јох. Мүәјјән едиләчәк ки, ејни адамлардыр. Демәли, садә чүмләдир.

Башга бир мисал: «Радиогәбуледичини е'малатханаја апардылар, ону тә'мир етдиләр». Бу чүмләдә исә веркүл лазымдыр, чүнки мүрәккәб чүмләдир. Ахы радиогәбуледичини саһиб апармыш, уста исә тә'мир етмишдир.

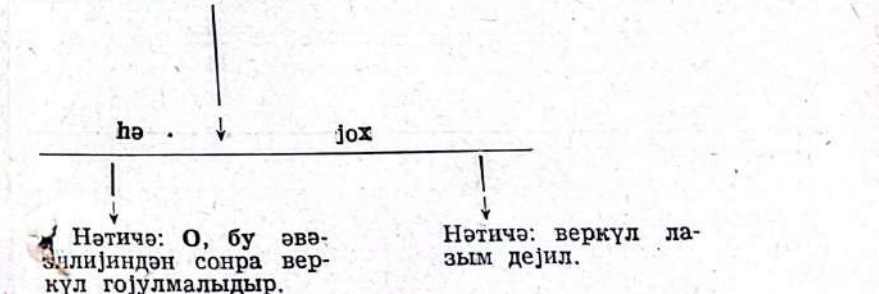
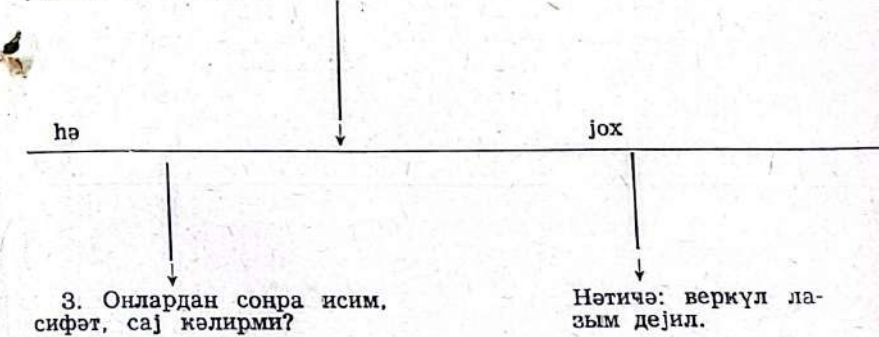
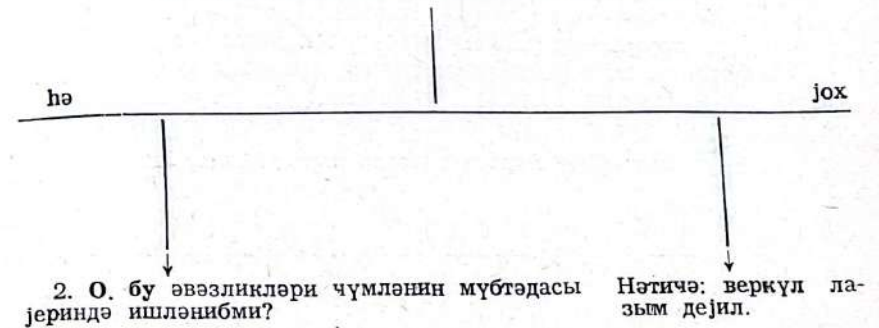
Јени мөвзуларын дәриндән мәнимсәдилмәси үчүн мән бу характердә олан алгоритмләр тәртиб едирәм. Белә алгоритмләр шакирдләри фәаллашдырмагла јанашы, бир сыра чәтин мөвзуларын сәмәрәли мәнимсәдилмәси үчүн көзәл имкан јарадыр. Инди исә бә'зи мөвзуларын тәдриси илә әлагәдар тәртиб етдијим бир нечә садә алгоритми нәзәрдән кечирәк.

Шакирдләрин јазы ишләриндә тез-тез мүшаһидә олунан характерик сәһвләрдән бири, о, бу әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләнмәсидир. V синифдә бу гајданы шакирдләрин әксәријјәти јахшы мәнимсәмиш олса белә, тәтбигиндә сәһвә

јол верирләр. Һәтта елә һал олур ки, шакирд гајданы әзбәр билир, амма ишарәни дүзкүн гојмур.

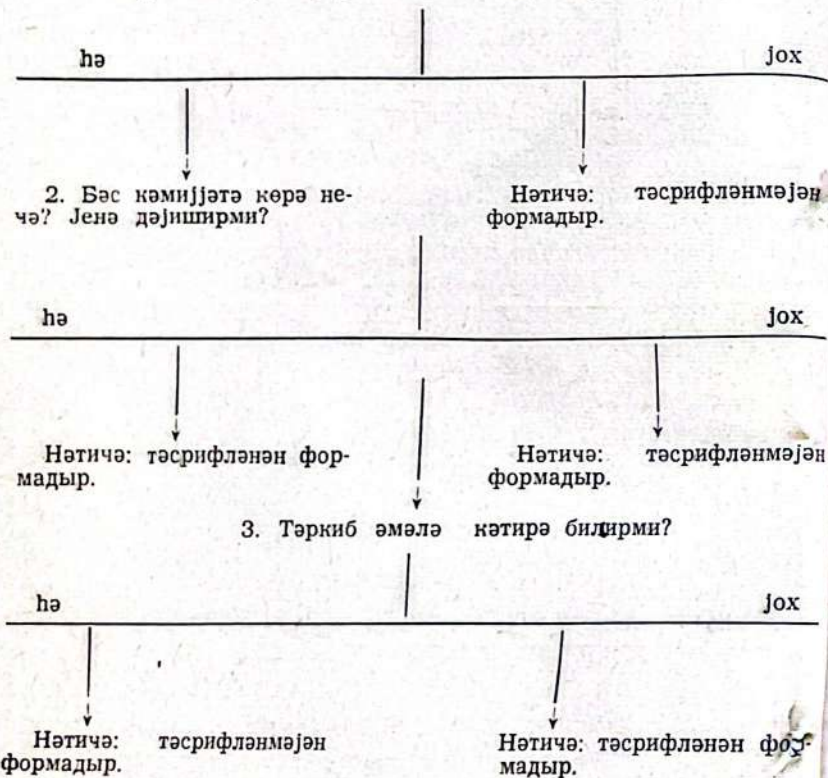
Бу нөгсаны арадан галдырмағын јеканә јолу мөвзуну, гајданы механики әзбәрләмәк јолу илә дејил, шүурлу вә онун тәтбиги имканлары илә мүвази мәнимсәтмәкдир. Бу мәнимсәмә просесини мән ашағыдакы алгоритмик схемлә апарырам.

1. О, јахуд бу әвәзлији шәхс әвәзлијидирми?



Жахуд VI синифдә фе'лин тәсрифләнән вә тәсрифләнмәјән формаларыны өјрәдәркән алгоритмик «көстәришдән» истифада едирәм. Алгоритмин көмәжилә шакирдләрдә фе'лин тәсрифләнән вә тәсрифләнмәјән формаларыны фәргләндримәк башкарығы ярадырам. Јери кәлмишкән бир мәсәләни гејд едим. VI синиф үчүн тәртиб едилмиш «Азәрбајчан дили» дәрслијинин мүүллифләри, нәдәнсә, фе'лин бу формаларынын фәргли чәһәтләри, үмумијјәтлә, бунларын маһијјәти һаггында азачыг да олсун мә'лумат вермәји лазым билмәмишләр; фикримизчә, бу зәрури иди. Шакирдләр тәсрифләнән вә тәсрифләнмәјән формалары сајыр, амма һәмнин анлајышларын маһијјәтини дәрк етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу анлајышлары дәриндән мәнимсәтмәк үчүн садә бир алгоритм тәртиб едирәм.

1. Верилмиш фе'л формасы шәхсә кәрә дәјиширми?



Жахшы, еффеќтли алгоритмләр тәртиб етмәк үчүн әввәлчә алгоритми тәртиб едиләчәк анлајышын, мәфһумун, мөвзунун мүһүм әләмәтләри ашкара чыхарылмалыдыр; мәсәлән шәхсә чүмләннин нөвләринә анд алгоритм тәртиб етмәздән әввәл, бу нөвләрин әләмәтләри мүүјјән едилир:

Мүүјјән шәхсли чүмлә: I тип.	M. ш. чүмлә: II тип.	Гејри-мүүјјән шәхсли чүмлә.	Шәхссиз чүмлә	Адлыг чүмлә
1. Мүбтәдасы вар	1. Мүбтәдасы јохдур	1. Мүбтәда јохдур	1. Мүбтәда јохдур	1. Мүбтәда вар
2. Хәбәри вар.	2. Хәбәр 1-чи вә 2-чи шәхсдә олан фе'л ләрлә ифаде олунуб	2. Хәбәр 3-чү шәхс чәмдә, кечмиш заманда олан фе'ллә ифаде олунуб.	2. Хәбәр истәнилән нитг һиссәси илә ифаде олунуб. 1—2—3-чү шәхсләрдәки фелләрдән башга.	2. Хәбәр јохдур

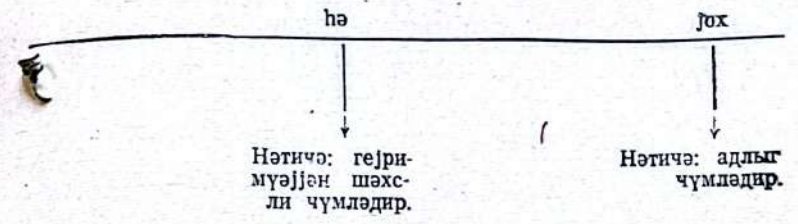
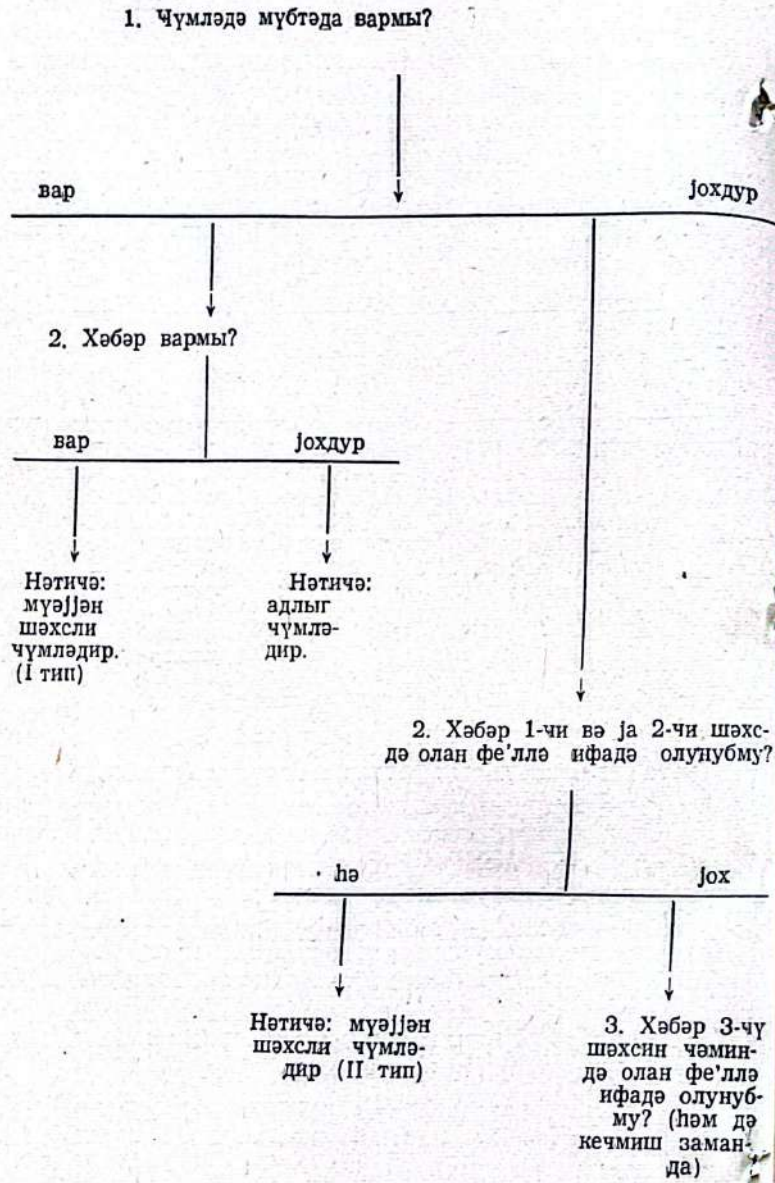
Сонра исә нөвбәти сәһифәдәки алгоритм тәртиб олунур.

Јухарыда көстәрдијимиз алгоритмләрдән, әсасән, јени мөвзуларын мәнимсәдилмәси просесиндә истифада етмәк олар. Лакин алгоритмләрдән истифада имканлары бунунла мөһдудлашмыр. Алгоритмләри тә'лимин бүтүн мәрһәләләриндә—јени мөвзуларын өјрәдилмәси вә мөһкәмләндирилмәсиндә, кечилмиш мөвзуларын тәкрарында вә јазы ишләринин јеринә јетирилмәси просесиндә тәтбиг етмәк мүмкүндүр. Онлары «көстәриш», «схем», «јаддаш» шәклиндә тәртиб едиб һәм шакирдләрә пәјламаг, һәм дә фәнн кабинетиндә диқәр әјани вәсаитләрлә јанашы асмаг олар.

Алгоритмләр ики јолла—ја мүүллим тәрәфиндән, ја да шакирдләр тәрәфиндән тәртиб едилә биләр. Икинчи јол чәтиндир, лакин еффеќтлидир.

5. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 2.

65



Җазы ишләриндә тәтбиг едиләчәк алгоритми өзүм тәртиб едирәм; мәсәлән имла җазы апармаздан әввәл, җазылачаг мәтндә ишләнмиш дурғу ишарәләринә анд алгоритмик «җаддаш» тәртиб едирәм. Җазы просесиндә һәмин «җаддаш» бүтүн шакирдләрин гаршысында лөвһәдән асылыр. Мәтн җазылыб гуртардыгдан сонра шакирдләрә тәклиф едирәм ки, әввәлчә «җаддаш»ы диггәтлә нәзәрдән кечирсинләр, сонра исә өз җазыларындакы дурғу ишарәләрини нечә гоҗдугларыны жохласылар. Бу заман шакирдләр мурәккәб мүгаҗисәләр, тәһлилләр апарыр, «җаддаш»ын тәләбләри, кәстәришләри илә ишләтдикләри дурғу ишарәләринин дүзкүн гоҗулуб-гоҗулмамасыны тутушдурур, мүүҗән нәтичәләр чыхарырлар. Бу просесдә шакирд мүчәррәд тәфәккүр әмәлијјатлары апарыр, җазыда ишләтдији дурғу ишарәләринин дүзкүнлүҗү вә ја геҗри-дүзкүнлүҗүнү тәһлил едир, лазым кәлдикдә мүстәгил тәсһилләр апарыр. Нәтичәдә, ади гаҗдада апарылан җазыја нисбәтән сәһвләрин мигдары дәфәләрлә аз олур.

**АЗӘРБАҖЧАН ДИЛИ КУШӘСИ**

Үчүндән бири сәһвдир. Һәмин сөзләр һансылардыр?

чисим	сәтир	нәбз
гисим	сәдир	сәтр
исим	әтир	гәбз

## ИНША ЖАЗЫЛАРА ҲАЗЫРЛЫГ ИШИНИ НЕЧӨ ТӘШКИЛ ЕДИРӘМ

Чавад МӘММӘДОВ

Әли Бајрамлы шәһәр 9 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

Шакирдларин нитгини, тәфәккүр вә дунјакөрүшүнү, сәрбәст мүнәкимә габилијјәтини инкишаф етдирмәкдә инша жазыларын мүстәсна ролу вардыр. Башга јазы нөвләриндән фәргли олараг даһа чох јарадычылыг тәләб едән инша жазылар шакирдләри чидди дүшүнмәјә, ахтарышлар апармаға, мүстәгил тәнгиди мүнәкимәләр јүрүтмәјә, һадисә вә фактлары үмумиләшдириб нәтичәләр чыхармаға сөвг едир вә онларда бу габилијјәтин инкишафына күчлү тәсир кәстәрир.

Бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински инша жазыларын ролундан данышаркән демишдир: «Инша жазылар, әкәр бу сөз алтында нитг фитрәтини тәмрин етдирмәк нәзәрдә тутулурса, ана дили дәрсләриндә башлыча мәшғәлә олмалыдыр» (Сечилмиш педагожи әсәрләри, «Азәрнәшр», 1963, сәһ. 128).

Шакирдләрә инша јазмағы өјрәтмәкдә һазырлыг ишләринин сәмәрәли тәшкили мүстәсна рол ојнајыр; бу, мүвәффәгијјәтин әсасыны тәшкил едир. Она көрә дә мән инша жазыларә һазырлыг ишинә даһа чидди фикир верирәм. Һәр шејдән әввәл инша үчүн тәклиф етдијим мөвзуну шакирдларин дүзкүн баша дүшмәсинә наил олмағы әсас шәрт һесаб едирәм. Иншаны јазаркән һансы мәсәләни өн плана чәкмәк, һансыларә сәтһи тохунмаг, һадисәләри нечә әлагәләндирмәк, мәнтиги ардычыллыгы нечә көзләмәк, ситатлардан, фактлардан нечә истифадә етмәк вә с. кими мәсәләләрә даир лазыми кәстәришләр верирәм.

Мүәјјән әдәби әсәрләрин тәһлилини, образларын сәчијјәсини нәзәрдә тутан конкрет мөвзуларда иншаларә һазырлыг инсбәтән асандыр. Она көрә дә шакирдин истифадә едәчәји әсас мәнбә дәрслик вә мүәллимин шәрһидир. О, дәрсликдәки мәлүматдан әләвә бир нечә материал тапыб истифадә етмәклә кифәјәтләнә биләр. Она көрә дә конкрет мөвзуларда иншаларә һазырлашмаг вә бунлары јазмаг шакирд үчүн о гәдәр дә чәтин олмур. Лакин сәрбәст мөвзуда иншалар вә онларә һазырлыг ишләри тамамилә башга характер дашыјыр. Демәк олар ки, сәрбәст мөвзуда јазылачаг иншанын ән чәтин

мәрһәләси она һазырлыгдыр. Одур ки, мән сәрбәст мөвзуда иншаларә һазырлыг ишиндән әтрафлы данышмаг вә нүмунә үчүн бир мөвзуја һазырлыг ишинин үзәриндә дајанмаг истәјирәм.

Дәрс дедијим VIII—X синифләрдә сәрбәст мөвзуда иншаларә хүсуси әһәмијјәт верирәм. Чүнки шакирдларин дунјакөрүшүнү, бәдини тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәкдә, онлары достлуг, бејнәлмиләлчилик, вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә етмәкдә сәрбәст мөвзуда иншаларын ролу бөјүкдүр. Мән мөвзулары сечәркән һәр бир синфин јаш вә билик сәвијјәсини нәзәрә алыр, иншаны јахшы јазмаг үчүн әтрафлы һазырлыг иши апарырам. Бу мәгсәдлә дәрс илинин әввәлиндә һәр бир синиф үчүн мүнәсиб билдијим мөвзулары групплашдырыб хүсуси бир дәфтәрдә гејд едирәм. Һәмин иншаларын јазылачағы вахты да габагчадан мүәјјәнләшдирир вә шакирдләрә билдирирәм.

Тәчрүбә кәстәрир ки, инша мөвзуларыны јазы ишинин вахтына бир нечә күн галмыш елан етдикдә шакирдләр лазыми гәдәр мәлүмат топлаја билмирләр. Лакин мөвзуларла дәрс илинин әввәлиндә таныш олдугда материал топламаг, мүхтәлиф мәлүматлар әлдә етмәк иши асанлашыр. Белә ки, шакирд күндәлик мәтбуаты охујаркән нәзәрдә тутулан мөвзуја даир материаллар онун диггәтини чәлб едир; һәмин материаллары ја өзүндә сахлајыр, ја да охујуб гејдләр кәтүрүр.

Вахт чох олдугда исә шакирдләр бу материаллары тәдричән, тәләсмәдән вә чәтинилик чәкмәдән топлајырлар. Ејни заманда дәрсликдә вә мүхтәлиф бәдини әдәбијјәтда раст кәлдикләри мәлүматларын мәнбәјини гејд едиб сахлајырлар. Бунлары топламаға шакирд ајрыча вахт сәрф етмир. Бу мәлүматлар күндәлик мүнәсиб заманы, јахуд радио вә телевијјә верилишләринә гулаг асанда гаршыја чыхыр вә шакирдин диггәтини чәлб едир. Онлар иншанын јазылмасына 5—10 күн галмыш исә бу ишлә биләваситә мәшғул олурлар; китабханаларә кедир, лазыми материаллары әлдә едир, гејдләр кәтүрүр, ситатлар сечирләр. «Тәсадүфләр» нәтичәсиндә әввәлчәдән топладыглары материаллары да јенидән нәзәрдән кечириб арашдырыр, мөвзуја даир кифәјәт гәдәр мәлүмат әлдә едирләр.

Тәчрүбә кәстәрир ки, мөвзуну иншанын јазылмасына аз галмыш елан едәндә шакирдларин лазыми гәдәр мәлүмат

элдә етмәләриннә вахт чатмыр вә буна көрә дә онлар долғун, мазмунлу инша јазмагда чәтинлик чәкирләр, чүнки сәрбәст мөвзуда иншалар фактлара, елми-сијаси мә'луматлара әсасланыр. Белә мә'луматы аз олан шакирд исә үмуми сөзчүлүкдән кәнара чыха билмир. Одур ки, јазылачаг иншаја даир зәнкин мә'лумат топламаг мүвәфғәгиләтин әсасыдыр.

Мән шакирдләри биринчи нөвбәдә материал топламаға, лазым олан мөвзуда әләвә мә'лумат әлдә етмәјә алышдырырам. Бу чүр ахтарышларла мәшғул олмағын әһәмијјәти һаггында данышыр вә В. И. Ленинни иншаја нечә һазырлашмаһсы, ону нечә јазмасы һаггында бачысы Анна Илиннича Улјанованын ашағдакы сөзләрини хатырладырам: «Инша јазмаг үчүн о, дәрс китаблары вә мүүәллимин дедикләри илә кифәјәтләнмәздн, китабханадан китаблар алар, охујарды; буна көрә дә онун јазылары мүүәссәл оларды. Мөвзу чоһ јахшы ишләнәр. инша көзәл бир әдәби дилдә јазыларды»<sup>1</sup>.

Ајры-ајры шакирдләрин топладығлары материаллар да, әсасән, мүүәтәлиф олур. Она көрә дә топланан бүтүн материалларла үмуми шәкилдә һамынын таныш ола билмәсинә имкан јарадырам; бири дикәринин материалындан истифадә едир. Шакирдләрә мән өзүм дә мүүәфиг материаллар верирәм. Бә'зән шакирдләр мөвзуја даир охуғлары материаллардан нечә истифадә етмәји, нәдән башлајыб нәдә гуртармағы билмир, чәтинлик чәкирләр. Она көрә дә материалдан нечә истифадә етмәк һаггында мәсләһәтләр верир, тәхмини план тутдуурам вә төвсијә едирәм ки, иншаја аид олан әсас фактлары гејд етсинләр, бунлары һәмни план әсасында групплашдырсынлар. Шакирдләр охуғларыны групплашдырыр, гејдләр көтүрүр, ситатлар сечирләр.

Бу гајда илә шакирдләр мөвзу һаггында долғун мә'лумат әлдә етдикдән сонра планлары конкретләшдирмәк үзрә иш апарырам. Нәтичәдә планын ајры-ајры маддәсиндә нәләри әһатә едәчәји һәр бир шакирд үчүн там ајдын олур.

Бу чүр һазырлығы нүмунә олараг Х синифдә «Вәтәним достлуғ диярыдыр» мөвзусунда апардығым иншаја һазырлығы ишләрини нәзәрдән кечирәк. Бу мөвзуда иншаја һазырлашмаг үчүн шакирдләрә, әввәлчә, һансы саһәләри әһатә едәчәкләри һаггында үмуми истигамәт верирәм. Гејд едирәм ки, материал топлајаркән Вәтәнимиздә халғлар достлуғунун күчү вә

<sup>1</sup> (А. И. Улјанова, «Иличин ушағлыг вә мәктәбдә охуғу илләр», Баны, 1953, сәһ. 20).

әһәмијјәти һаггында, башга дөвләтләрлә вә милләтләрлә достлуғ әләғәләримиз, бејнәлмиләлчилик сијасәтимиз вә с. һаггында олан материаллара хүсуси диггәт јетирсинләр. Бу үмуми истигамәтдән сонра шакирдләр күндәлик мәтбуатдан, китабханалардан, дәрсләрдән истифадә едәрәк кифәјәт гәдәр материал топлајырлар. Бундан сонра нечә јазмаг һаггында сөһбәт кедир.

Көрүндүјү ки, мөвзу да, материал да чоһ кенишдир. Инди әсил һүнәр кениш мә'луматы јығчам вә мазмунлу бир шәкилдә, ардычыллығла, фактлары дүзкүн вә ајдын шәрһ етмәклә јазмагдан ибарәтдир. Бунун үчүн нә етмәли, нәдән башламалы, нәдә гуртармалы?

Шакирдләри һәмни суал әтрафында дүшүндүрүр вә әввәлчә бу барәдә онларын фикирләрини өјрәнмәјә, чалышырам. Шакирдләр фикирләрини дејирләр. Бундан сонра мән өз фикрими билдирәрәк дүзкүн истигамәт көтүрмәкдә онлара көмәк едирәм. Мәсләһәт көрүрәм ки, халғлар достлуғуну чоһмилләтли Вәтәнимизин сарсылмаз гүдрәтинин әсасы ки, гијмәтләндирсинләр. Бу достлуғун, бу гардашлығын Бөјүк Вәтән мүүәрибәси илләриндә сынагдан чыхмасына даир мисаллар көстәрсинләр. Халғлар достлуғуну сијаси-мә'нәви бирлиғимизин әсасы ки, гијмәтләндирсинләр вә бу фикирләри мә'лум фактларла әсасландырсынлар. Вәтәнимиздә халғлар достлуғунун мә'нәви-сијаси вә игтисади әсасыны ајрылығда гејд етсинләр. Бу достлуғун бәдни әдәбијјатда тәрәннүмүнә даир мисаллар кәтирсинләр. Мәсләһәт көрүрәм ки, бундан сонра бир сыра харичи өлкәләрлә достлуғ әләғәләримизин мөһкәмләнмәси вә бунун сәбәбләри һаггында, зәиф инкишаф етмиш дөвләтләрин Совет Иттифағы илә достлуға чан атмасынын сәбәбләри, партија вә дөвләтимизин достлуғ вә бејнәлмиләлчилик сијасәти һаггында јазсынлар.

Лакин бу кениш мә'луматлары пәракәндә вермәк олмаз. Иншанын һәчмини нәзәрә алыб фактлары вә мә'луматлары гәнаәтлә, мүүәјјән өлчү даһилиндә ишләтмәк лазымдыр. Мәнтиги ардычыллығы көзләмәк, кениш мә'луматы јығчам шәкилдә ифадә етмәји бачармаг лазымдыр . .

Бу истигамәтдә апарылан сөһбәтләрдән сонра шакирдләр тәхмини план һазырлајырлар. План вә охујуб өјрәндикләри мә'луматлар һаггында бир даһа дүшүндүкдән сонра планы дүрүстләшдирир, нечә јазачағларыны дәғигләшдирирләр.

Тохуначаглары һәр һансы мәсәләдә мәнтиги әләгә, бағлылыг ахтары, халглар достлуғунун аҗры-аҗры нүмунәләрини бу достлуғда иштирак едән халгларын вә дәвләтләрин мәнәфеҗи бахымындан шәрһ етмәҗә чалышырлар. Мәсәлән, социалист өлкәләринин гардашыг бирлижини, еләчә дә Гаршылыгы Игтисади Јардым Шурасынын үзвү олан аҗры-аҗры дәвләтләрин игтисади әләгәләрини достлуғумузун бәһрәси, шәхсән Совет Иттифагынын достлуғ вә бејнәлмиләлчилик сијасәтинин ифадәси кими гијмәтләндирирләр. Шакирдләр харичдәки достларымызын Совет Иттифагыны бүтүн тәрәггипәрвәр бәшәријјәтин досту, архасы, дајағы сајмаларыны ифтихар һисси илә гејд едир вә һағлы оларағ Вәтәнимизи «Достлуғ дијары» адландырырлар.

Јухарыда көстәрилән гајдада һазырлыг иши апарылдыгдан сонра јазылмыш иншаларын әксәријјәти мүвәффәгијјәтли олду. Шакирдләрдән бир нечәси «Вәтәним достлуғ дијарыдыр» мөвзусунда иншаја Әһмәд Чәмилини ашағыдакы мисраларыны епиграф сечмишдиләр:

Мән сеvirәм өз халгымы! Чүнки күч вар голунда,  
Чүнки чохлу гурбан вериб о, ингилаб јолунда.  
Чүнки халглар достлуғунун төмәлини гурубдур,  
Һагтын, сүлһүн, сәадәтин кешијиндә дурубдур.

Һәмин шакирдләрдән бири иншаны белә башламышды:  
«Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын ән көзәл наилијјәтләриндән бири халглар достлуғунун мөһкәм төмәлинин гојулмасыдыр. Өзүлү фәһлә тәҗилләриндә гојулан, ингилаби дөјүшләрдә мәтинләшән бу достлуғ марксизм-ленинизм идејаларынын инсанлыға бәхш етдији ән үлви бир неҗмәтдир. Чох сәчијјәви һалдыр ки, чәтин ингилаби дөјүшләрдә азәрбајчанлы, ермәни, рус, татар, јәһуди, күрчү, ләзки вә с. мүхтәлиф милләтәрин нүмајәндәләри бирләшәрәк бир мәсләк уғрунда мүбаризә апармышлар. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан илһам вә гүввәт алан 26-лар Шәргдә биринчи оларағ бу ингилаба сәс вермиш, достлуғун гүдрәтинә архаланыб азадлыг бајрағыны учалтмышлар».

Сонра о, ССРИ халгларынын бөјүк достлуғуна, бу достлуғун Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә сынаглардан чыхмасына даир конкрет мисаллар көстәрмиш, социалист өлкәләринин достлуғ вә јекдиллижинин гүдрәтиндән, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә Совет Иттифагынын мадди вә мәнәви јардымындан бәһс етмишди. Бу достлуғун маһијјәтиндән данышар-

кән Ј. И. Брежнев јолдашын Сов.ИҚП-нин XXV гурултајына мәрузәсиндән ашағыдакы сөзләри ситат кәтирмишди:  
«Һизимлә достлуға һәгигәтән чан атанлара достлуғу инкишаф етдирмәк вә мөһкәмләндирмәк үчүн нә лазымса едирик вә бундан сонра да едәчәјик. Кәнч дәвләтләрин әксәријјәти илә бизи сүлһә вә азадлыға дәрин сәдагәт һисси, тәчавүзүн вә һөкмранлығын һәр чүр формаларына, бир өлкәнин башга өлкә тәрәфиндән истисмарына нифрәт һисси бирләшдирир. Үмдә арзуларын бу үмумилији елә зәнкин вә бәрәкәтли зәминдир ки, бундан сонра да достлуғумуз онун үзәриндә мөһкәмләниб чичәкләнәчәкдир».

Бунун ардынча шакирд халглар достлуғуна даир бирсыра марағлы фикирләр сөјләдикдән сонра ССРИ Конститусијасынын 30-чу маддәсини ситат кими ишләтмишди: «Дүнја социализм системинин, социализм бирлижинин тәркиб һиссәси олан Совет Иттифагы социализм өлкәләри илә достлуғ вә әмәкдашығы, гаршылыгы јардымы социалист бејнәлмиләлчилији әсасында инкишаф етдирир вә мөһкәм тәндирир, игтисади интегрәсијада вә бејнәлхалг социалист әмәк бөлкүсүндә фәал иштирак едир». Инша үмумиләшдиричи фикирләрлә тамамланмышды.

Тәклиф олунан мөвзулары шакирдләрин бу чүр әһатәли шәрһ етмәләри вә марағлы фикирләр сөјләмәләри, шүбһәсиз ки, иншаја кениш һазырлығын нәтичәсидир. Тәчрүбә көстәрир ки, инша јазылаһа һазырлыг иши нә гәдәр јахшы тәшкит олунарса, нәтичә дә бир о гәдәр јахшы олар.

## ШАКИРДЛӘРИН ШӘХСИ ТӘӘССУРАТЫ ӘСАСЫНДА ИНША ЖАЗЫЛАРЫ НЕЧӘ АПАРЫРАМ

Сәјад РҮСТӘМОВА

Бакы, 126 нөмрәли мәктәбин мұәллими

Мұәллим әмәји она көрә гижмәтли-  
дир ки, о. инсанын өзүнү форма-  
лашдырыр.

Л. И. Брежнев.

Азәрбајчан дили тә'лимнин шакирдләрин жазылы нитгини инкишаф етдирмәк сәһәсиндә гаршыја гојдуғу мүасир тәләбләри мұәллим о заман мүвәффәгијәтлә јеринә јетирә биләр ки, о өз фәннинин тәдриси методикасындан сәмәрәли истифадә етмәји бачарсын, јени програмын имканларыны нәзәрә алмыш олсун.

Тәчрүбәдән мә'лумдур ки, шакирдләр жазылы нитгә, хүсусән онун даһа чох јарадычылыг тәләб едән нөвләринә сонсуз мараг кестәрирләр. Л. С. Ајзерман жазыр ки, һазырда шакирдләр әдәби мөвзуларә һәср олунмуш иншалардан даһа чох мүасирләр һаггында јазмаға мејл кестәрирләр. Онлар үчүн өз шәхси тәәссураатларына әсасән инша јазмаг тәдричән һәјати тәләбата чеврилир. Демәли, шакирдләр өз сөзләрини, фикирләрини јазмаг, өз дәсти-хәтләрини сынамаг истәјирләр. Мәһз елә буна көрә шакирдин шәхси тәәссураатына әсасән јаздығы иншасы мұәллим үчүн дә мараглы олур. Бурада мұәллими китабдан кәлән ифадәләр бездирмир, о, јени фикир, јени ифадә тәрзи илә гаршылашыр.

Он ил мұәллимлик тәчрүбәмә әсасән, чәсарәтлә дејә биләрәм ки, шакирдләрин жазылы нитгинин инкишафы үчүн даһа чох вахт ајыран мұәллим тә'лимдә һәмишә мүвәффәгијәт газаныр. Азәрбајчан дилиндә мөвчуд програм бу бахымдан мұәллимин гаршысында кениш имканлар ачыр. Әввәлки програмдан фәрғли оларәг бурада рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрә һәм даһа чох вахт ајрылмыш, һәм дә һәмин сәһәдәки ишләрин мәзмуну мөгсәдәујгүн шәкилдә конкретләшдирилмиш, дегигләшдирилмишдир. Тәкчә буну гејд етмәк кифәјәтдир ки, IV—VII синифләрдә мөвчуд програмда рабитәли нитгин инкишафы үзрә хүсуси ишләр үчүн 123 дәрс сааты нәзәрдә тутулмушдур. һәмин саатлардан 24-ү шакирдләриң

шәхси мұшаһидә вә тәәссураатлары әсасында иншаларын апарылмасына ајрылмышдыр.

Мә'лумдур ки, шәхси тәәссураат әсасында жазылан иншалар мұһакимә вә тәсвири характерли олур, башга иншаларда хејли фәрғләнир. Чүнки бурада һәјати фактлары әввәлчә фәал мұшаһидә етмәк, сонра исә онлары тәфәккүр сүзкәчиндән кечирмәк лазым кәлир. Одур ки, мән шакирдләри иншаја јахшы һазырламаг үчүн 1—2 күн габагдан онлары нәзәрдә тутдуғум кәзинтијә, екскурсијаја, тамашаја вә с. јерләрә апарырам.

Шәхси тәәссураат әсасында жазылачаг иншалара шакирдләри әввәлчәдән јахшы һазырламаг үчүн көрүләчәк бүтүн ишләрин планыны тутурам. һәмин планда мұшаһидә едиләчәк јерләрин сијаһысыны, ичра вахтыны гејд едирәм. Бундан башга, тәртиб етдијим план әсасында, жазылачаг инша мөвзуларынын да тәхмини сијаһысыны һазырлајыб фәнн кабинетиндән асырам. Ону «Мүсабиғәјә тәгдим едиләчәк иншаларын сијаһысы» (шакирдләрин шәхси тәәссурааты әсасында) адландырырам. Сијаһы чәдвәл шәклиндә тәртиб олунур; орада синифләр, мөвзулар вә ишин ичра вахты әһатә едилир. Ашағыда һәмин чәдвәлдәки мөвзуларла таныш олаг:

IV синиф: 1) «Гызмар јәј күнләриндә», 2) «Бир филмдән алдығым тәәссураат», 3) «Нефт мә'дәниндә», 4) «Гәләбә минзин тарихи јерләриндә», 5) «Ингилаби шөһрәт музејиндә».

V синиф: 1) «Унудулмаз јәј көрүшләри», 2) «Тикинтидә», 3) «Тәбиәтин көзәл гојнунда», 4) «Јанардағын зирвәсиндә», 5) «Әмәк ветераны илә көрүшдә».

VI синиф: 1) «Дүшәркәдә кечән күнләр», 2) «Ботаника бағында», 3) «Мә'дән фәһләләри илә көрүшүмүз», 4) «Имәчилликдә».

VII синиф: 1) «Јәј хатирәләри», 2) «Нина» мәтбәәсиндә», 3) «Бир бәдни әсәрин мұзакирәси», 4) «Зејтун бағында», 5) «С. Газыјеванын абидәси өнүндә».

VIII синиф: 1) «Гобустан гајаларында», 2) «С. Вурғунун ев музејиндә», 3) «Пиргулу рәсәдханасында», 4) «Мүгәддәс абидәнин гаршысында».

Иншаја һазырлыг мәрһәләсиндә шакирдләри тә'лиматландыраг иншада ашағыдакы ардычыллыға диггәт јетирмәләрини тапшырырам:

а) мұшаһидә объектинин ады, јери вә тәсвири; б) екскурсија, кәзинти вә ја көрүшүн мөгсәди; в) мұшаһидә заманы

нәзәрә чарпан һадисәләр, әшјаларын сәлигәлилији, көзәллији, гејри-адилији, јахуд гәдимлији вә с. Сонрақы ишләри исә белә планлашдырырам: иншалар евдә јазылыр, дәрсдә сечмә јолла 10—20 нәфәрин јазысы охунур, синиф үзрә кимин өз мәгсәдинә нә дәрәчәдә наил олдуғу ашкар едилир вә иншалар гижмәтләндирилир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дилиндә синифләр үзрә програм материалларынын планлашдырылмасында шәхси тәәсүрат әсасында јазылан иншалар үчүн бир сыра нүмунәви мөвзулар мөүјәнләшдирилмиш вә бунларын апарылмасынын методикасы көстәрилмишдир. Мән бу мөвзуларын сајыны јерли шәрантә ујғун олараг хејли артырмышам. Мәсәлән, мән сон илләр «Нефтчиләримизлә көрүшдә», «Гобустанда», «Бакы—Красноводск маршруту илә», «Пирғулу рәсәдханасында», «Зәрбәли Сәмәдовла көрүшүмүз» вә с. мөвзуларда шакирдләрә марағлы иншалар јаздырмышам.

Мән һәр ил VIII синиф шакирдләринин Низами Кәнчәвинин әсәрләринин тәдрисинә башламаздан габаг Низами музејинә апарыр вә онлара «Низами музејиндә» мөвзусу үзрә ев иншасы јазмағы тапшырырам. Музејдән топланмыш мүшаһидә материаллары тәфәккүр сүзкәчиндән кечирилдиқдән сонра марағлы, мәзмунлу иншалара чеврилир. Мәсәлән VIII синиф шакирди Б. Р. өз иншасында јазыр:

«Нәнәм нағыл едирди ки, кечмишдә падшаһларын бир бириндән көзәл вә зәнкин гырх отағы олармыш. Музејин гапысында ичәри кирәкән санки нағыллар аләминә дүшдүм. Гаршымда әфсанәви бир дүнија ачылыр. Бир јанда «Лејли вә Мәчнун» таблосу асылыб, бир јанда Фәрһадын күлүнкү гајалар үзәриндә Ширинин сурәтини јарадыр... Башга таблолардан бириндә Искәндәр Нүшабәнн сарајында тәсвир олунур, диқәрләриндә Бәһрам чејранын ајағыны гулағына тикир. Бурада Ширини Хосров һәсрәтли, Нүшабәни киши гејрәтли көрдүм. Бунларын һамысы бөјүк Низаминин е'чазкар гәләминин һикмәтиндәндир. Елә бир һикмәт ки, бир пәрдәдә мин һава чалар. Она баханлары булуд кими гаралда да биләр, күнәш кими күлдүрә дә»...

«Сәмәд Вурғунун ев музејиндә» мөвзусу үзрә јазылмыш иншалар да шакирдләримин марагла ишләдикләри мөвзулардандыр.

Ики илдир ки, ән нүмунәви јазылары рајон методшураларына тәгдим едирәм. Јазыларын ән јахшылары мәктәб дә-

ректорлуғу вә РХМШ тәрәфиндән мұкафатландырылыр. Мүсабигә иштиракчыларынын јазыларына мәктәбин дивар гәзетидә јекун вурулур. Белә иншалардан ашағыдакы парчалары нүмунә көстәрмәк истәрдим:

«Музејин дәһлизиндә бизи 30—35 јашларында бир гадын гаршылады. Көзләриндән охудум ки, бу, шаирин гызы, јә'ни «мәним Ајбәниз балам»дыр. О гәдәр дә бөјүк олмајан бу музејин зәнкин експонатлары вар. Бахдығымыз һәр бир предмет марағлы тарихлә бағлыдыр. Һәмин саатда овчулуға мејл дә салдым, көнлүмдән шаирлик дә кечди. Бир бәнд ше'р дә әзбәрләдим; севимли шаиримизин өмүр китабындан сон мисралар:

Көрүшмәк дә, һал сорушуб әһвал билмәк дә.  
Јахын достун мәчлисиндә дејиб-күлмәк дә,  
Дәдә-баба гајдасыдыр, көзәл адәтдир,  
Дүз илгар да инсанлара бир сәадәтдир...

«Үчүнчү дәфәдир ки, бу музејдә олурам. Һәр дәфә дигәтим ејни бир чәһәтә чәлб олунур. Отағларын бириндә шаирин баш түкүндән сахланылыр. Дүзү; она һәр баханда мәли һејрәт бүрүјүр. Фиқирләширәм, көрәсән бу күмүшү сачлар һәјин рәмзидир?»

Бәлкә дә ағ сачлар мә'налы кечән өмрүн күзкүсү, ағ күнләрин нишанәси, мәһәббәт, сәдагәт рәмзи демәкдир? Шаирин күмүшү сачлары мәнә нағыллардакы Симург гушуну хатырладыр. Симург инсанлары ишығлы дүнијага чыхаран шәфғәт мүждәчиси дејилми? Мәнчә, еләдир...»

Көрүндүјү кими, шәхси тәәсүрат әсасында јазылан иншалар һәм дә шакирдләри бир нөв, әдәби јарадычылыға һазырајыр. Белә иншалар, ејни заманда, әдәби мөвзулар үзрә јазылан иншалара баш мәшг ролуну ојнајыр. Өјрәдичи иншаларын бу нөвүндән систематик истифадә мөүллимдән зәһмәтә гатлашмағы тәләб едир; нәтичәси исә севиндирчи олур. Белә иншаларын мүсбәт тә'сирини әдәби мөвзулар үзрә јазылан иншаларда ајдын һисс едирәм.

Шакирдләрин өз иншалары үчүн «Нүшабә образы һаггында тәәсүратларым», «Искәндәр һаггында дүшүнчәләрим» сәпкили мұһакимә характерли мөвзулар сечмәләри дә, онларда шәхси тәәсүратлар әсасында јаздығлары иншаларын тә'сиридир.



## ЭДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ФӘНДАХИЛИ ВӘ ФӘНЛӘРАРАСЫ ӘЛАГӘНИ НЕЧӘ ЈАРАДЫРАМ

Сүрәјя МӘДӘТОВА

Бакыдакы 7 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Партија вә һөкүмәтимиз мәктәб гаршысында мүһүм бир вәзифә гојмушдур. Бу вәзифә бүтүн фәнләрин тәдрисиндә ардычыл олараг шакирдләрин коммунист тәрбијәсини даһа да инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир.

Инкишафымызын мүасир мәрһаләсиндә совет мәктәби гаршысында дуран мүһүм вәзифәләри мүвәффәгијјәтлә баша чатдырмаг ишиндә фәндахили вә фәнләрарасы әлагәнин бөјүк ролу вардыр.

В. И. Ленин демишдир: «Бүтүн вә һәр чүр анлајышларын әлагәсини көстәрмәк лазымдыр»<sup>1</sup>.

Мәктәбләримиздә тәдрис олунан һәр һансы бир курсун тәркибиндәки ајры-ајры бәһс вә мөвзуларын әлагәли тәдриси тәлимин еффеќтлијинә мүсбәт тәсир көстәрир.

Мәлум билијә әсасланан мүәллим јени мөвзуну асанлыгла мәнимсәдир, шакирдләри фәаллашдырмаға, мүгајисәләр апармаға имкан тапыр.

Орта мәктәбдә бүтүн фәнләрин тәдрисиндә гаршылыглы әлагә јаратмаг үчүн бөјүк имканлар вардыр. Мән јери кәлдикчә дәрсләримдә бу имканлардан истифадә едирәм.

Мәсәлән, VIII синифдә «Короғлу»ну кечәркән (програмада «Короғлу» дастанындан «Һәмзәнин Гыраты апармасы» вә дастанын тәһлилинә 5 саат вахт верилмишдир) кечән дәрси јекунлашдырдыгдан сонра синфә мүрачиәт едирәм:

— Ушаглар, артыг сиз IV синифдән әдәбијат фәннини өјрәнирсиниз. Сизин бу фәнн һаггында мүәјјән гәдәр билијиниз вар. Ким дејәр, бәдин әдәбијат нәјә дејилир?

Ш.—Бәдин әдәбијат һәјаты бәдин сурәтләрлә әкс едирән сәһәнәтинә дејилир.

М.—Бәдин әдәбијат нечә чүр олур?

Ш.—Бәдин әдәбијат 2 чүр олур; шифаһи халг әдәбијаты вә јазылы әдәбијат.

М.—Бунларын әсас фәрғи нәдәдир?

Ш.—Шифаһи халг әдәбијаты ағыздан-ағызга, нәсилдән-нәслә кечәрәк һафизәләрдә јашамышдыр. Буна көрә дә мүәјјән дәји-шиќликләрә уғрамышдыр. Јазылы әдәбијат исә һәминшә олдуғу кими галыб. Һәтта онун нә заман, һарда јарандығы да бизә мәлумдур. Тарихән шифаһи халг әдәбијаты јазылы әдәбијатдан әвәл јаранмышдыр.

В. И. Ленин. Әсәрләри, 38-чи чилд, сәһ. 181.

М.—Шифаһи халг әдәбијатынын һансы нөвләри (жанрлары) вардыр?

Ш.—Шифаһи халг әдәбијатынын әмәк нәғмәләри, бајатылар, дилалар, охшамалар, аталар сөзләри вә мәсәлләр, јанылтмачлар, һәһәһәһә, гошмалар, ләтифәләр, дастанлар вә с. кими нөвләри вардыр.

М.—Шифаһи халг әдәбијатынын һәчмчә ән бөјүк нөвү һансыдыр?

Ш.—Ән бөјүк нөвү дастандыр. Дастанлар ики чүр олур; гәһрәмандыг вә мәһәббәт дастанлары.

М.—Һансы гәһрәмандыг дастанларыны таныјырсыныз?

Шакирдләр «Китаби-Дәдә Горгуд», «Короғлу», «Гачаг Нәби» дастанларыны мисал көстәрирләр. Беләликлә, бу мүсаһибәмдә фәндахили әлагәјә әсасланараг, јени дәрсин адыны (мөвзусуну) да шакирдләрдән алыр, сонра гејд едирәм:

— Ушаглар, сиз дүз гејд етдиниз ки, дастанлар шифаһи халг әдәбијатынын һәчмчә ән бөјүк нөвүдүр. Биз билирик ки, Азәрбајчан халгынын тарихи гәһрәмандыг дастанлары чохдур; онларын арасында «Короғлу» дастаны хүсуси јер тутур. Шифаһи әдәбијатымызын надир инчиси олан бу дастанда гәһрәмандыг халгымызын харичи ишғалчыларга вә јерли феодалларга гаршы мүбаризәсинин бәдин тәсвири верилмишдир.

Фронтал сорғу илә дастанын мәзмунуну шакирдләрдән алыр, лазым кәлдикдә әләвәләр едирәм. Бу заман «Короғлу», дастанына аид олан шәкилләри јазы тахтасындан бир-бир асыб (Короғлу, Гырат, Дүрат, Мисри гылынч вә с.) сорғу-суал апарырам.

М.—Һәмзә нә үчүн Чәнлибелә кәлмишди?

Ш.—Һәмзә Гыраты гачырмаг үчүн Чәнлибелә кәлмишди.

М.—Дастанын һәмин голу нечә адланыр?

Ш.—Дастанын һәмин голу «Һәмзәнин Гыраты апармасы», «Гыратын гачырылмасы» вә ја «Короғлунун Тогат сәфәри» адланыр.

Бир нечә суалла бу голун да мәзмунуну јыгчам сорушур, сонра мүнтәхәбат китабындан («Һәмзәнин Гыраты гачырмасы» голундан) әввәлчәдән мүәјјәнләшдирдијим һиссәләри (парчалары) 3—4 нәфәр шакирдә охутдураам.

Дәрси јекунлашдырыб евә тапшырыг верирәм:

1) «Һәмзәнин Гыраты гачырмасы» голунун мәзмунуну өјрәннин вә планыны тәртиб едир. 2) «Короғлу» дастанына аид бир вә ја бир нечә шәкил чәкин.

Елэ бу ан рәсм дәрсләриндән алдыглары биликләри онлара суал-чавабла хатырладырам. Натурадан рәсмин фантастик рәсмдән фәргини, бәдин эсәрләри охујараг рәс-самларын јаратдыглары шәкилләр һаггында мә'луматлары ны даһа да дәринләшдирирәм.

Нөвбәти дәрсдә сорғу просесиндә шакирдләрә мұра-чиәтлә:

—Ушаглар, биз билирик ки, Короғлунун мәскәни Чән-либелдир. Қим дејәр, Чәнлибел һарда јерләшир? (Бу заман дивардан асылмыш Азәрбајчанын инзибати хәритәсинә нәзәр салырам.) Қим кәлиб хәритәдә Чәнлибелин јерләш-дији јери кәстәрә биләр?

Ушаглар дәрсдә верилән бүтүн суаллара асанлыгла чаваб вердикләри һалда, бу суала чаваб вермәкдә чәтинлик чәкирләр.

Бундан истифадә едиб дејирәм ки, әкәр сиз С. Газыје-вин «Азәрбајчанын гәдим абидәләри» әсәрини дүггәтлә охуса идиниз, бу суала, сөзсүз, әтрафлы чаваб верә биләр-диниз. Мән инди бу һагда сизә мә'лумат верәчәјәм, бу шәрт-лә ки, чографи јерләрин адларыны чәкдикчә, кәлиб һөк-мән јерләри хәритәдә кәстәрәчәксиниз.

—Сизә тарих дәрсләриндән мә'лумдур ки, Кичик Гафгаз дағ-ларынын башы вә әтәкләри тарихи абидәләрлә долудур. (Ушаглар әлләрини галдырыр, ишарәмлә бир шакирд кәлиб хәритәдә Кичик Гафгаз сыра дағларыны кәстәрир.)

Бу абидәләр ән гәдим дөврдән башлајараг XIX әсрә гәдәр да-вам етмиш олан дөврү көзәл сәчијәләндирир. Дағларда олан гала вә галачалардан чоху дүшмәнләрдән мүдафиә олунмағ үчүн ти-килмиш истәһкамлардыр. Бу гала вә галачаларын чоху гәдимдә, бәзиләри исә сонралар тикилмишдир.

Сонралар тикилмиш олан галалардан бири дә Зәкәмдәки Короғлу галасыдыр. Бу галанын кичик бир һиссәси сахланмышдыр. Галанын диварлары харич тәрәфдән чох һамар олдуғу һалда, да-хилиндә бу һамарлыг көрүнмүр, јөгин бинанын ичәрисин суваглы олмушдур. Галанын әтрафындагы гајаларда бир чох чухурлар ојмушлар. Бунлар су үчүн гајрылмышдыр. Јағыш јағдығы заман су бу чухурлара топланырмыш ки, бундан да тәдричлә истифадә едирләрмиш.

Аннино көндинин јахынлығында, Чәјир чајы дәрәсинин ағ-зында тәпәнин үстүндә дөрд дивар вә күнчләриндә бүрч олан бир балача гала вардыр. Бу галадан баһанда Күр вә бөјүк Гафгаз дағ-ларына гәдәр олан саһә ачыг көрүнүр. Бу кими галалар Шамхор әтрафында вә даһа узагларда да вардыр. Бу галалар да гәһрәмән Короғлунун ады илә адланырлар. Бу галаларын тәхминән һамысы гаровулханадыр. Бурадан бахдыгда дәрәләрин арасы вә дүзләр јахшыча көрүнүр. Бу биналарда кешик чәкән көзәтчиләр дүшмән-көрдүкдә кечәләр алов, күндүзләр исә түстү васитәсилә дүшмәнин

һүчумуну мәркәзә хәбәр верирләрмиш. Бу галалар чох гәдим олуб заман кечдикчә тә'мир едиләрәк јени шәклә салынмыш вә јени адла адланмышлар.

Епидиоскопу ишә салыб, экранда Зәкәмдә Короғлу га-ласы вә Зәкәм јахынлығында гаја үзәриндә истәһкам шә-килләрини нүмајиш етдирирәм.

Беләликлә, дәрси тарих вә чографија фәнләри илә әла-гәләндирирәм. Шакирдләрин инчәсэнәтнин бир нөвү олан тарихи абидәләр һаггында олан мә'луматларыны да дәрин-ләшдирирәм.

Суал-чавабла Чәнлибелин һарада јерләшдијини, јәни Короғлунун һарада мәскән салдығыны, Зәкәмдәки Короғлу галасынын, Зәкәм јахынлығындагы гаја үзәриндә олан истәһкамнын нә кими фәјдасы олдуғуну хатырладыб шакирд-ләрин билијини мөһкәмләндирирәм.

Бу мә'луматы мәктәбилиләрин һәрби ојуну олан «Үфүг-дә парылты» илә, учсуз-бучагсыз мүгәддәс ана јурдумузу көз бәбәји кими горујан, онун кешијини чәкән совет сәрһәд-чиләринин сајыглығы илә әлагәләндириб шакирдләрә суал верирәм.

М.—Биз билдик ки, Зәкәмдәки Короғлу галасында вә онун кими онларча гала вә истәһкамларда кешик чәкән көзәтчиләр дүшмәни көрдүкдә кечәләр алов, күндүзләр исә түстү васитәсилә дүшмәнин һүчумуну мәркәзә хәбәр вер-мишләр. Бәс мүасир дөврдә белә һәрби әмәлијат нечә апа-рылыр? Сиз «Үфүгдә парылты» ојунунда белә әмәлијаты нечә јеринә јетирмишсиниз?

Беләликлә, дәрси һәрби дәрслә әлагәләндириб шакирд-ләрин бу һагда олан биликләрини дәринләшдирмәклә бәра-бәр, онларда вәтәнпәрвәрлик һиссини даһа да мөһкәмлән-дирирәм.

«Короғлу» дастанынын јекун мәшғәләсиндә синфә белә бир суал верирәм:

М.—«Короғлу» дастанынын Бөјүк Вәтән мұһарибәсин ил-ләриндә нә кими әһәмијәти олмушдур?

Ш.—Биз өјрәндик ки, «Короғлу» дастаны вәтәнпәрвәр-лик, гәһрәмәнлык епоејасыдыр. Азәрбајчанлы дөјүшчүләр-рин дүшмән үзәриндә гәләбә чалмасына Короғлунун ады «Короғлу чәнкиси»нин сәдалары көмәк етмишдир.

Бу заман електрофону ишә салырам. Синиф отағыны «Короғлу чәнкиси»нин сәдалары бүрүјүр. Беләликлә дә, дәрси мусиги илә әлагәләндирирәм. Ушаглара суаллар ве-рирәм:

6. «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси», № 2.

81

М.—Бу мусиги һансы әсәрдәдир? Мүәллифи кимдир?  
Ш.—Бу мусиги «Короғлу» операсындандыр. Мүәллифи өлмәз бәстәкарымыз Ү. Һачыбәјовдур.

М.—Бәс «Короғлу» дастанында һансы мусиги әсәс Һәр тутур?

Бу ан ашыг мусигиси (сингретик бирләшмә) һаггында, Дәдә Горгудун әманәти олан саз, ашығын халгымызын ағыр күнләриндә она руһ вә тәсәлли верән, шад күнүндә исә ону севиндирән ел ағсаггалы олмасындан данышырам вә сөһбәти-ми мүәсир ашыг мүсигисилә бағлајараг шакирдләрдән һансы ашыглары таныдыгларыны сорушурам. Сонра епидиоскопу ишә салыб сазын шәклини нүмајиш етдирирәм. Сазын нөвләри һаггында мә'лумат верирәм:—Ушаглар, уstad ашыглар үч чүр саз олдуғуну гејд етмишләр: а) 4—5 симли саз ел арасында «чүрә» адланыр, буна «голтуг сазы» да дејилир; б) 8—9 симли орта саз, буна «тавар саз» дејилир; в) 10-дан артыг симли олан саз, бу, «ана саз» адланыб, нисбәтән аз ишләнир. Короғлунун сазы исә бунлардан фәргләнәрәк 3 телли саздыр.

М.—Бәс Короғлунун мә'нәви дајағы ким олмушдур?

Ш.—Короғлунун мә'нәви дајағы ашыг Чүнун олмушдур.

М.—Һачаг Нәбинин мә'нәви дајағы ким олмушдур?

Ш.—Һачаг Нәбинин мә'нәви дајағы исә ашыг Әһәд олмушдур.

Беләликлә, дәрси мусиги фәннилә әлағәләндирирәм. Мән дәрсләрин чохунда мусигидән истифадә едиб, инчәсәнәтин бу нөвү һаггында шакирдләрә мүәјјән мә'лумат вермәјә чалышырам. Мәсәлән, VIII сииифдә Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» поемасынын тәдриси заманы әсәрин гәһрәмәнларынын да шаир кими мусигини дәриндән дујан, ондан зөвг алмағы бачаран олдуғларыны гејд едирәм. Сонра Барбәд вә Никиса һаггында сөһбәт ачырам. Барбәд Хосров Пәрвизин сарајында мәшһур мүғәнни вә чалғычы олмушдур. Никиса исә көзәл мүғәнни вә мәшһур чәнкчалан иди.

Битди Никисанын чәнклә нәғмәси,  
Барбәдин сетары галдырды сәси.  
Бир мәст ашиг кими саза вурду әл,  
Үшшаг пәрдәсиндә охуду гәзәл.

Мусиги әләтләриндән сөз ачдыгча епидиоскопу ишә е-дыб, уд, чәнк, тәнбур, рүбаб, бәрбәт, тар, саз, канон, камай-

ча, түтәк, неј, тулуп вә с. мусиги әләтләринин шәкилләрини нүмајиш етдирирәм.

М. Фүзулинин «Мәни чандан усандырды» гәзәлини тәдрис едәркән Ч. Чаһанкировун «Фүзули» кантатасыны сәсләндирирәм.

IX сииифдә С. Ә. Ширванинин «Куш гыл» мүхәммәсини тәдрис едәркән, јенә дә мусиги әләтләриндән кеннш сөһбәт ачыб, шәкилләрини нүмајиш етдирирәм вә с.

Тәчрүбә көстәрир ки, фәндахили вә фәнләрарасы әлағәдән бачарыгла истифадә етдикдә шакирдләр материалы јахшы мәнимсәјир, ону узун мүддәт јадда сахлајырлар.

#### АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

1. Ашағыдакылар сәсләнмәсинә көрә бир-биринә охшајан сөзләр олдуғу үчүн силар паронимләр һесаб едилди. Һәмин паронимләрин мә'на фәргини изаһ етмәјә чалышын.

сүкут	нәфәс	әмр	нәср	мәти
сүгут	нәфис	әмир	нәсир	мәтин

2. Ашағыдакы сөзләри һансы ад алтында мүәјјән мә'на гурулушуна дахил етмәк олар? Онлар јазылышына көрә һансы гајдага табе олан сөзләрдир?

бејин, алын, бурун, ағыз, чијин, бојун, гарын, гојун (гучаг, синә мә'насында).

## Дидактик материаллар

### ТЭСВИР ХАРАКТЕРЛИ ИНШАЛАРА АИД ДИДАКТИК МАТЕРИАЛЛАР (VI синиф)

#### Заһири көрүнүшүн тэсвири

1. Сиз бәрк эсәбиләшмиш вә ја башгасынын үстүнә һүчүм чәкән бир шәхсә раст кәлмишсинизми? Буну хатырлајыб, һәммин адамын заһири көркәмини, үзүнүн ифадәләрини, сәснини тонуну вә һәрәкәтләрини тэсвир едән бир һекајә јазын. Мүшаһидәннз эсасында јаздығыныз бу һекајәјә мүвафиг ад гојун.

☞ Эсәби сөзү илә бир нечә бирләшмә дүзәлдиб јазын.

2. Сирк тамашаларында нөмрәләрарасы фәсиләләр заманы ортаја чыхыб гәрибә кејим вә һәрәкәтләри илә күлүш јарадан мәзһәкә усталарыны хатырлајырсынызми? Һәммин сирк мәзһәкәчиләринини кејимини, һәрәкәтләрини јадыныза салыб «мәзһәкәчи» мөвзусунда бир һекајә јазын.

☞ Мәзһәкәчи сөзүнү тәркибинә көрә тәһлил един.

3. Мәһәллә достунузун (парта јолдашынызын) заһири көркәмини тэсвир едән кичик бир һекајә јазын. Бу һекајәдә сиз башлыча олага мәһәллә достунузла (вә ја парта јолдашынызла) илк дәфә нечә таныш олмағынызы, бу илк көрүш заманы онун кејими, бәдән гурулушу, һәрәкәтләринини сизә нечә тәсир бағышладығыны вә өтән илләр әзиндә онун харичи көркәминдә, кејиминдә нә кими дәјишикликләр баш вердијини тэсвир етмәјә чалышын.

☞ Чәбһә досту, үрәк досту бирләшмәләрини мүвафиг чүмләләрдә хәбәр јериндә ишләдиб јазын.

4. Һәр һансы бир бәдин әсәрдән севдијиниз гәһрәманын заһири көркәмини тэсвир едән парчаны сечиб јазын. Мүәллиф бу парчада гәһрәманын һансы заһири әләмәтләрини хүсуси олага көстәрмиш вә гәһрәманын харичи көркәмини гаршы һәвәс јаратмышдыр? Бу барәдә фикринизни јазын.

☞ Әдәби гәһрәман, әдәби портрет ифадәләрини ајры-ајры чүмләләрдә ишләдин вә онларын мәна фәргини изаһ един.

5. М. Горкинин «Нахырчы» һекајәсиндән көтүрүлмүш ашағыдакы парчаны охујун. Бурада нахырчы Бортсов образынын заһири әләмәтләри һаггында тэсвирләри сечиб ашағыдакы ардычыллыгла анкетләшдирин: 1) јашы, 2) үмуми көркәми, 3) сач-саггалынын формасы, 4) бурну, 5) көзләри, 6) дишләри...

#### НАХЫРЧЫ

Тимофеј Бортсов Вытенко кәндини нахырчысы иди. Онун алтымыш јашы варды, лакин о, мөһкәм, гывраг, мис сифәтли бир адам иди; онун сых, ағ дишләрини һамысы јериндә иди; чал сачлары ара-сындан чәнкә-чәнкә сары түкләри елә көрүнүрдү ки, санки онун сачы ағармырды, саралырды. Бортсовун сачы елә сых вә елә кур иди ки, о һәтта гышда, шахталы күнләрдә дә шапка гојмурду...

Онун елли бурну саггалынын арасында итмишди; гурбага көзләринә бәнзәјән јашыл көзләри габарыр, бич-бич парылдајырды. Ағзы көрүнүрдү, данышанда анчаг саггалынын арасында бир шәјин тәрпәндији нәзәрә чарпырды, түкләри арасында сыра илә дүзүлмүш ағ дишләри көрүнүрдү.

☞ Һекајәдәки тэсвирдән истигамәт алмагла јахындан таныдығыныз бир адамын заһири көркәми һаггында инша јазын.

☞ Мәтндәки фе'ли сифәт бирләшмәләрини тапыб көстәрин.

6. Халг јазычысы М. Ибраһимовун «Пәри хала вә Ленин» һекајәсиндән көтүрүлмүш ашағыдакы парчаны охујун. Бурада верилмиш тэсвирдән нүмунә көтүрәрәк јахындан таныдығыныз јашлы бир гадынын заһири көркәмини тэсвир едән кичик бир сүжет јазын.

Пәри халанын дүнјанын әзабларындан габар-габар олмуш үрәји һәлә дә тәбиәтдәки рәнкләрин вә сәсләрин бу ојунуна гаршы һәссаслығыны итирмәмишди. Онун јамаглы, гара сәгин дизлијинә, дир-сәкләри чохдан јејилмиш, богаза гәдәр өртүлү гара көјнәјинә, гышын шахтасында, јајын истисиндә ајагјалын кәзмәкдән даш-кәсәк дәјиб муздур чарығы кими бәркмиш дабанларына бахан олсајды, көрәрди ки, бу арвад дүнјада хош бир күн көрмәмишдир. Ештијач онун бешији, фәләкәт онун мүрәббисәси, бәдбәхтлик онун нәсиби вә һәјат јолдашыдыр. Лакин бу заваллы көркәминин алтында белә өзүнү бүрүзә верән ағыр, нәчиб һәрәкәтләринә, көзәллијини итирмәјән, кәдәди гара өртүјүнүн алтында вахтсыз агаран хурмајы бурут телләринә, мәна долу ири гара көзләринә дигтәт едән баша дүшәрди ки, көрүндүјү кими дә ачиз вә мискин дејил, ләјәгәт саһибидир.

## Һәрәкәтин, просесин тәсвири

1. Сизә мә'лум олан тәбиәт һадисәләриндән (мәсәлә, дашгын, фыртына, зәлзәлә вә с.) биринин мәзмунуну тәсвир едән ығчам бир инша җазын,

2. Истирахәт күнләри вә җә дәрәдән сонракы вахтларда памбыг топламагда валидеҗләрә көмәк етмәҗинизи хатырлаҗараг «Памбыг топланышында» мөвзусунда инша җазын. Инша җазаркән ишә нечә башламағынызы, нечә кеҗиндиҗининизи синиф җолдашларынызын әл һәрәкәтләрини вә с. тәсвир етмәҗи унутмаҗын.

3. Җазычы Н. Сүлеҗмановун «Гоша дағдаған» һекаҗәсиндән көтүрүлмүш ашағыдакы мәтнә охуҗун. Бурада тәбиәт тәсвири, заһирә көрүнүшүн тәсвири вә һәрәкәтин, просесин тәсвиринә анд парчалары сечиб аҗры-аҗрылыгда җазын. Бу тәсвирләрин һансы чәһәтдән фәргләндиҗини изаһ едн.

Сучу Әләскәр аҗагтабысыны, чорабыны чыхарыб көлкәлиҗә гоҗду. Шалварыны дизләринә гәдәр чырмалады. Бели көтүрүб арха дүшдү. Тәпкешин үстүндән бәрк вуруб, чими һирслә җана атды. Су бурулараг саһәҗә җөнәлди, сары чичәкли түрфәкләрин арасындан кечәрәк гарғыдалыны басды.

Әләскәр суҗун даһынча баха-баха сөҗүд аҗачынын көлкәсинә көлди, бели бир тәрәфә атды, көҗ отун үстүндә узанараг аҗағыны аҗачын һачасына кечирди. Көзләрини мави көҗә тутуб хәҗала далды.

Күнәш җаваш-җаваш галхыр, һава гаралырды. Ашағыдакы чаҗын үстүндә көрүнән гоша дағдаған аҗачына чохлу көҗәрчин гонмушду. Әләскәр җуху көрүрдү. Көрүрдү ки, гоша дағдағанларын җанында ики адам даҗаныб. Онларын бири башына җеләнли ағ кәлаҗаҗы бағламыш, көзәл, җарашыглы бир ғыз, о бири исе учабоҗ, еңликүрәк чаван оғланды. Әләскәр онлара тәрәф җүҗүрәндә аҗағы даша илишиб җерә җыхылды. Һәмн ан җухудан аҗылды. Көзләрини овушдуруб гоша дағдағана тәрәф бахды. Анчаг көзүнә һеч нә көрүнмәди..

⊗ Мәтндә ишләнмиш гошмалары сечиб көстәрн вә мә'нача һансы нөв олдугуну сөҗләҗин.

4. Охуҗун, һәрәкәти тәсвир едән бу парчаҗа мұвафиг ад гоҗуб мәзмунуну ығчам шәкилдә җазын. Бу һәрәкәт вә просесин тәсвириндә һансы нитг һиссәләринин даһа чох иштирак етдиҗини сөҗләҗин.

Ағыр иш күнүндән сонра гаранлыг маҗ кечәсиндә бирдән-бирә җухудан аҗылдым. Җеримдә хәҗли гурчаландым. Башыма чүрбәчүр фикирләр көлди. Фикримдә Имам вадисини бүрүмүш, балтадәҗмәз-мешәләр, көндләр чанланмаға башлады.

86

CS CamScanner ile tarandı

Һәр шеҗи фикримдән чыхармаға чальшырдым, җорғана бүрүндүм. Он дәҗигә кечди. Јох, гәтиҗҗән җата билмирдим. Кеҗиниб баҗчаҗа чыхдым.

Чискинләҗән җағыш аҗагларын җарпагларыны хышылдадырды. Мәҗи бирдән геҗри-ади сәсләр ешитдим. Бизим евин җанында нә исе вурнухурду, хырылдаҗырды, һарадаса узагда елә бил җухулу газ боғуҗ сәслә ғышгырырды. Чох кечмәди һәмн гәрибә сәсләр кәсилди. Гапынын җанында дуруб бу сәһирли вәзиҗәти аҗдынлашдыран бир сәс ешидәчәҗими көзләдим. Арамсыз җағышын җекнәсәк вә усандырычы сәсиндән башга бир шеҗ ешитмирдим. Дарыхмаға башладым.

Дан җеринин сөкүлмәсинә аз галырды. Боз булудлар көҗ үзүнү өртмүшдү. Җағыш кәсмәк билмирди. Җухум көлди. Җатаҗыма көлиб соҗунмамыш чарлаҗыҗа узандым вә о саат җухуҗа кетдим (җ. П. Спанкерберг).

⊗ Мәтнин биринчи чүмләнсин синтактик чәһәтдән тәһлил схемини җазын.

Ә. Кәлбәлиҗев,

Азәрб. ЕТПЕИ-нин баш елми ишчиси.

## ШАКИРДЛӘРИНИЗИН БИЛИЈИНИ ЈОХЛАЈЫН

Ашағыдакы материаллар Азәрбаҗчан дилиндә комплекс җохламалар апарылмасы үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Һәмн материаллар үзрә җохламалары тәдрис илинин биринчи җарысынын сонларында апармаг мәсәдәуҗун һесаб едилир (чари җохламалардан бири кими). Белә җазылары җиҗмәтләндиҗәркән мұәллим һәр тапшырығы шакирдин нечә җеринә җетирдиҗинә дигәт җетирмәли, чаваблары үмүмләшдиҗәрәк җохлама ишинә ваһид бир җиҗмәт вермәлидир. Тапшырығлары бүтөвлүкдә җеринә җетирән шакирдләрин җазы ишләри «5», үчдә икисини җеринә җетирәнләринки «4», җарысыны җеринә җетирәнләринки исе «3» балла җиҗмәтләндиҗрилир вә бу саман, әлбәғәт, орфографик сәһвләрин миғдары да нәзәрә алыныр.

### IV С И Н И Ф

1. Верилмиш сөзләрдән икисини фонетик тәһлил едн.

зәңф, мотор, һәтта, анлә, автомат  
зәңф сөзүндә — сәс, — һәрф вардыр.

Сәсләр:

Һәрфләр:

Һечалары:

Вурғусу (һәрфин үстүндә ишарә гоҗун)

2. Нөггәләрин җеринә лазыми һәрфләри артырмагла сөзләри дүзкүн шәкилдә җазын.

сү..бүл, п..ндир, а..тобус., ст..кан, муси..и, үф..г, гәһр..ман.

3. Ашағыдакы чүмләләрин грамматик әсасыны көстәрн.

1) Ушағлар дүнөндән сәҗаһәтә һазырлашырлар. 2) Думан җаваш-җаваш чәклир, дағын җамачындакы гургулар аҗдын көрүнүрдү.

4. Мәктәб һәҗатына анд әввәл ики сөз, сонра ики сөз бирләшләси, даһа сонра исе ики чүмлә җазын.

87

## VI СИНИФ

1. Верилмиш сөзләрнин јанында онларын антонимләрини жазың
- |           |          |
|-----------|----------|
| данламаг— | дүзкүн—  |
| ағыр—     | галхмаг— |
| сојуг—    | бәдбәхт— |
| гәләбә—   | сағлам—  |

2. Верилмиш сөзләри тәркибинә көрә тәһлил един.  
-памбыгчыларын гәләбәси, мөјвәчилијин инкишафы

3. Верилмиш фе'лләрдән һансыларын јазылышы тәләффүзүн.  
дән фәргләһирсә, јанында «+» ишарәси гојун.

көзләмәлијәм	охудулар
көзләјирәм	оҳујурсунуз
ишләдиләр	ислатмајачағам
ишләјирләр	ислатдылар
башлајыр	демәјәчәјәм
башлады	демәдим

4. Бир нечә чүмлә илә синиф отағынызы тәсвир един.

## VIII СИНИФ

1. Верилмиш чүмләләри синтактик тәһлил един (шәрти ишарәләрлә).

Клубун коридорунда ири шәкилләрдән бөјүк сәрки дүзәлдилмишди. Сәркидән көрүндү ки, шәһәримиз јахын кәләчәкдә хејли көзәлләшәчәк.

2. Идман гурғулары вә әшјаларыны билдирән исимләрә аңд мисаллар јазың.

3. Верилмиш сөзләрдә һансы һәрфләр бурахылмышдыр; сөзләри дүзкүн шәкилдә көчүрүн.

кәш...ијјатчы, ист...дадлы, илл...страција, вел...сипед, пәһл...ван, м...взолеј, гур...ушун, мә...улијјәт

4. Әзбәр өјрәндјиниз ше'рләрдән бир нечә мисра (4—5 мисра) јазыб, онларда исимләрини алтындан хәтт чәкиң.

Азәрб. ЕТПЕИ-нин Азәрбајчан дили тәдриси методикасы шө'бәси.

## Нәзәри гејдләр

### ЧҮМЛӘНИН АКТУАЛ ҮЗВЛӘНМӘСИ

Камил ВӘЛИЈЕВ,  
Фикрәт ӘЛИЗАДӘ

С. М. Киров адына АДУ-нун мұәллимләри

Ақтуал үзвләнмә чоҳдан бәри дилчиләри өзүнә чәлб едән мүнһум проблемләрдән бириди. Лакин узун мүддәт ақтуал үзвләнмә илә грамматик үзвләнмә арасындакы мүнәсибәт дәғиг ајдынлашдырылмамыш. бу мәсәлә системли шәкилдә өјрәнилмәмишди.

Чүмләнни ақтуал үзвләнмәси инди дә тәдғигатчыларын диггәтини чәлб етмәкдәди. Ајры-ајры дилчиләр бу саһәдә тәдғигат әсәрләри јазмыш, бу проблем һағгындакы тәсәввүрләри мүәјјән гәдәр зәнкиңләшдиришләр.

Лакин һәмин саһәдә чоҳлу тәдғигат әсәри јазылмасына бахмајарағ, һәлә дә биткин, елми чәһәтдән әсасландырылмыш дилчилик консепсијасы әлдә едилмәмишди.

Ән'әнәви грамматиканын чүмләнни синтактик гурулушу һағгындакы тәлими биртәрәфлиди. Чүнки о, чүмләнни структур тәшкилинин јалныз формал тәрәфини көтүрүр, лакин онун дил үнсијјәти просесиндәки реал функцијаларынын бүтүн рәнкарәнкликләрини нәзәрә алмыш. Бу тәлимдә чүмләнни функционал мәнәси формал мәнтиг өзүлү үзәриндә изаһ едилмишди. Формал мәнтиг исә инсан тәфәккүрүндә әкс олунан һәр шеји әһәтә едә билмир.

Нәтичәдә мәнтиги категоријаларын функцијаларыны грамматик үзвләрә аңд едән ән'әнәви дилчиләр бир сыра зиддјјәтләрлә гаршылашмалы олмушлар.

Ән'әнәви грамматикаја көрә һағгында данышылан әшја һәмишә мүбтәдә, данышыланын әсас мәзмунуну ифадә едән

исә һәм ишә хәбәр олмалыдыр (көрүндүжү кими, грамматик мүбтәда һөкм субъектинә, грамматик хәбәр исә һөкм предикатына уҗун кәлир). Икинчи дәрәчәли үзвләр исә баш үзвләрини мәнасыны аҗдынлашдырмаға хидмәт едир. Белә тәсәввүр чох заман өзүнү доғрултмур.

Реал нитг практикасында сөйләмә предмети мүбтәда, сөйләмәнин әсас мәзмунуну ифадә едән исә хәбәр олан ади чүмлә типләри илә жанашы, грамматик үзвләри мәна јүкүнү башга чүр бөлүшдүрән чүмләләрә дә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Бир мисал көстәрәк:

**Бизим өлкәдә һәр ил јени-јени шәһәрләр салыныр, фабрик вә заводлар тикилир.**

Бу мисалдан аҗдын көрүнүр ки, сөһбәт бизим өлкәдән кедир, јәни («бизим өлкәдә»), сөйләмә предетидир. Көрүндүжү кими, бурада сөйләмә предетини икинчи дәрәчәли үзвлә ифадә олунмушдур. Белә мисаллардан чох кәтирмәк олар.

Реал данышыг шәраити (ситуасија) илә әлағәдар олараг ејни гурулушлу формал грамматик чүмлә мүхтәлиф мәна дашыја биләр. Мәсәлән:

Дүнән ахшам јолдашым јаныма кәлди чүмләси фактын тәсдигини (констатасија) ифадә етдији кими, һәм дә ашағыдакы суаллардан биринә чаваб верә биләр (сөз сырасынын азачыг јер дәјишмәси вә интонасија һесабына);

Дүнән ахшам ким сизә кәлди?

Јолдашыңыз сизә нә вахт кәлди?

Белә һалларда чүмләнин тәјинатына уҗун олараг онун грамматик үзвләри мүхтәлиф мәна јүкү әлдә едир. Буна бахмајараг, грамматик үзвләр арасындакы формал-синтактик мүнәсибәт дәјишмәз галыр.

Көстәрилән мисаллардан аҗдын олур ки, грамматик үзвләнмә чүмләнин характерини там мәнада ача билмир. О чүмләнин нитг практикасындакы функционал-семантик хүсусијјәтләрдән истифадәсини изаһ етмир.

Шүбһәсиз, бир-биринә мүнәсибәтдә чүмләнин коммуникатив мәнасыны мүәјјән едән мәлумат компонентләринин чүмләдә фәргләндирилмәси грамматик үзвләнмә әсасында дејил, башга бир әсасда баш верир. Дилчиликдә белә үзвләнмә актуал үзвләнмә адланыр. Чүмләнин актуал үзвләнмәси тәсвири синтаксисин мүһүм проблемләриндән биридир.

Актуал үзвләнмә нитг просесиндә чүмләнин мүхтәлиф семантик-функционал истифадәси фактынә әкс етдирир. Бу нуқта бәрабәр, о чүмлә гурулушу илә дә бағлыдыр. Мәһз чүмлә гурулушунда о, мүәјјән гәдәр өзүнүн ифадәсини тапыр.

Дејиләнләри гыса шәкилдә үмумиләшдирәк:

а) чүмләнин актуал үзвләнмәси биринчи нөвбәдә коммуникасија илә бағлы олуб, синтактик семантиканын тәбиәтин ачыр;

б) актуал үзвләнмә бахымындан, данышан вә динләјән үчүн информасија бөлкүсү ејни олмур;

в) актуал үзвләнмәнин ифадә васитәси сөз сырасы вә интонасијадыр;

г) актуал үзвләнмә јалныз чүмлә чәрчивәсиндә дејил, мүрәккәб синтактик бүтөв (вә ја абзас) дахилиндә изаһ вә тәһлил олунур.

Чүмләнин актуал үзвләнмәси проблеми һәм нәзәри, һәм дә практик чәһәтдән бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу үзвләнмәнин хүсусијјәтләрини, ону шәртләндирән факторлары, ону јарадан дил үсуллары вә васитәләрини өјрәнмәк, һәр шејдән әввәл, бу вә ја дикәр дилин синтактик гурулушунун характер чәһәтләрини аҗдынлашдырмаг үчүн чох вачибдир.

Актуал үзвләнмә тәлими ашағыда көстәриләнләр үчүн дә фајдалы ола биләр:

а) дилләрин мүгајисәли-тиположи бөлкүсүнүн дәгигләшдирилмәси үчүн; б) үслуби чәһәтдән даһа биткин тәһлил методларынын ишләнмәси вә ајры-ајры нитг әсәрләринин гижмәтләндирилмәси үчүн; в) тәрчүмә нәзәријјәси вә практикасы үчүн; г) харичи дил һәмчинин ана дили үзрә орта вә али мәктәпләрдә дил тәдрис методикасынын тәкмилләшдирилмәси үчүн.

## МӘКТӘБДӘ ШИФАҢИ ХАЛГ ЭДӘБИЈАТЫНЫН ХҮСУСИЈАТЛАРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ ҢАГГЫНДА

Паша ӘФӘНДИЈЕВ

филолог и елмләр доктору, В. И. Ленин адына АПИ-нин профессору

Шифаһи халг әдәбијаты зәһмәткеш күтләләрин әсрләр боју јаратдығы вә нәсилдән-нәслә, әсрдән-әсрә кечирәрәк дөврүмүзә гәдәр кәтирдийи бәдин сәнәт нүмунәләриндир. Шифаһи халг әдәбијатында ону јарадан халгын тарих боју әлдә етдийи һәјәт тәчрүбәси, сынаг вә мүшаһидәләри, дөврә, инсанлара мүнәсибәти, дүнјакөрүшү, психолокијасы, естетик идеаллары өз бәдин ин'икасыны тапыр. Шифаһи халг әдәбијаты зәнкин, түкәнмәз мә'нәви сәрвәтдир. Бу сәрвәт бүтүн һәртәрәфли һәјәти илә ону јарадан халгын өзүдүр десәк, сәһв етмәрик. Бу вә ја дикәр халга мәхсус олан ән көзәл кејфијәтләр онун шифаһи јарадычылығында әкс етдирилир. М. Горкинин дедији кими, халг үмүмдүнја мә'нәви мэдәнијәтинин јарадан илк сәнәткардыр. Шифаһи халг әдәбијаты кечмишин гәһрәмәнлиги, бу күнүн аличәнәблиги, кәләчәјин арзу вә идеаллары демәкдир. Халг күтләләри чох гәдим дөврләрдән бу нүмунәләрлә доғма балаларыны тәрбијә етмиш, бунларла харичи ишғалчылары гаршылајыб вәтәндән говуб чыхармыш, елә бунларла да ел, вәтән, халг үчүн чандан кечән өвладларыны сон мәнзилә јола салмышдыр. Халгын һәртәрәфли һәјәтыны, мә'нәвијатыны, педагокика вә психолокијасыны, фәлсәфә вә естетикасыны биз шифаһи халг әдәбијатынын рәнкарәнк нүмунәләриндә тапыб өјрәнирик. Елә буна көрә дә Азәрбајчан халгынын јазычы вә ичтиман хадимләри, зијалы, мүәллим вә педагоглары бу мә'нәви сәрвәтин тарихи, тәрбијәви, естетик әһәмијәтинин дөнә-дөнә гејд етмиш, бунун топланмасы илә мәшғул олмуш, сонра да јаздыглары дәрслик, мүнтәхәбат вә мәчмуәләрә дахил едиб балалара өјрәтмишләр. Әлбәтгә, белә шәхсләр мэдәнијәт тарихимиздә чох олмуш вә мәһсулдар да фәалијәт көстәрмишләр. Бунлардан бә'зиләринин адларыны охучулара хатырлатмаг истәјирик. XIX әсрдә М. Ш. Вазеһ, А. О. Чернјајевски, С. Вәлибәјов, М. Маһмудбәјов, М. Гәмәрли, XX әсрин әввәлләриндә Ф. Ағазадә, А. Шаиг, Р. Әфәндијев, Н. Нәриманов, Ф. Көчәрли вә башгаларыны көстәрмәк олар. Ф. Көчәрлинин XX әсрин әввәлләриндә балалара халгын мә'нәви сәрвәтиндән ибарәт һазырладығы китабча ән гијмәтли һәдијә олараг инди дә әһә

мијәтинин сахламагдадыр. («Балалара һәдијә», 1912). Азәрбајчанда совет һакимијәти гуруландан сонра да шифаһи халг әдәбијаты бөјүк идеја-бәдин тә'сирә малик сәрвәт кими оғта вә али мәктәб програмларына дахил едилди. А. Мусаханлы, Н. Зејналлы вә башгаларынын дәрслик вә мүнтәхәбатларыны јада салмаг кифәјәтдир. 30-чу илләрин ахырларында шифаһи халг әдәбијаты нүмунәләринин кениш шәкилдә орта мәктәб програм вә дәрсликләринә дахил едилмәсиндә академик Н. Араслынын фәалијәти хүсусилә гејд едилмәлидир. Шифаһи халг әдәбијатынын мәктәбләрдә тәдриси мәсәләси јалныз совет һакимијәти илләриндә өјрәнилмишдир. Бу сәһвәдә мәрһум профессор Ә. Гарабағлынын көрдүјү ишләр дә диггәтәлајигдир. О. узун илләр орта мәктәбләримиздә мүшаһидәләр апармыш, фолклорумузун орта мәктәбдә тәдриси һаггында китаб да чап етдиришидир. Анчаг Ә. Гарабағлынын тәдгигатында әсас јер шифаһи әдәбијатымызын жанрларынын тәдрисинә верилмишдир. Шифаһи халг әдәбијатынын өзүнәмәхсус хүсусијәтләринин, һәм дә бу һагда олан елмин өјрәдилмәси һаггында, демәк олар ки, данышылмамышдыр. Фолклорун бир сыра нәзәри мәсәләләри елми әдәбијатымызда һәлә шәрһ олунмамышдыр. Орта мәктәб дәрслијиндә дә бу мәсәләләрдән өтәрки данышылмышдыр. Һазырда шифаһи халг әдәбијатынын бир сыра нәзәри мәсәләләринин орта мәктәбдә изаһы вә өјрәдилмәси бир вәзифә кими гаршыда дурур. Бүтүн јухарыда дејиләнләри нәзәрә алараг орта мәктәб мүәллимләринә көмәк мәгсәдилә бу мәғаләни јазмағы лазым билдик.

Шифаһи халг әдәбијатынын бир сыра хүсусијәтләринин өјрәтмәк үчүн мүәллим әввәлчә ад, термин үзәриндә дајанмалыдыр. Чүнки, елә инди дә јазылан мәғалә, китаб вә монографијаларда мүхтәлиф адлар ишләнир. Азәрбајчанда буна «Халг әдәбијаты», «Ел әдәбијаты», «ел сөзү», «ағыз әдәбијаты», «шифаһи әдәбијат» вә с. кими адлар верилир. Мүәллим һәмнин адлары нәзәрдән кечирмәли, тәһлил етмәли, һансынын бу бәдин сәрвәтин маһијәтинин даһа доғру ифадә етдийини ајдынлашдырмалыдыр. Елә ад, терминин үзәриндә дајанмаг лазымдыр ки, о, бу сәнәтин һәм зәһмәткеш күтләләрин јарадычылығы олдуғуну, һәм шифаһи, һәм дә мәһз бәдин сөз сәнәти олдуғуну ифадә етмиш олсун. Тәсадүфи дејил ки, сөн илләр биздә чох доғру олараг шифаһи халг әдәбијаты истилаһы галыб вә ишләнмәкдәдир. Бу ад һәмнин сәнәтин әлә



мәтләрини даһа дүзкүн өзүндә сахлаја билир. Бир дә дүңја мигјасында «фолклор» сөзү ишләнир. Бу сөзү дә биз паралел шәкилдә ишләдә биләрик. Она көрә ки, артыг XIX әсрүн әввәлләриндән дүңјанын бир чох халглары бундан истифадә едирләр. «Фолклор» иңкилис сөзүдүр. Ону илк дәфә 1846-чы илдә иңкилис тарихчиси-археологу Вилјамс Томс ишләтмишдир. «Фолк»—халг, «лор» исә биллик, һикмәт демәкдир. Демәли, «халг билији, халг һикмәти». Мәсләһәтдир ки, биз дә орта мәктәбдә шифаһи халг әдәбијјаты илә јанашы Азәрбајчан фолклору термининдән дә истифадә едәк. Анчаг бурада мүәллим мүәјјән изаһат вермәлидир. Чүнки фолклор сөзүнүн мәнасы олан «халг билији, һикмәти» кениш саһәләри эһатә едир. Бу сөз јухарыда биз шәрһ етдијимиз мәнада шифаһи халг әдәбијјатынын маһијјәтини өзүндә әкс етдирirmi? Әләвә етмәк лазымдыр ки, харичдә фолклор термини халг сәнәтинин кениш саһәләринә: мәсәлән ше'р, мусиги, рәгс, ојунлар, ағач үзәриндә нәгш, рәссамлыг, еләчә дә е'тигад, адәт вә ән'әнәләр вә саирәјә аид едилир. Совет елми исә фолклор истилаһы ады алтында јалныз халгын шифаһи бәдн јарадычылығыны нәзәрдә тутур. Она көрә дә биз, фолклору да шифаһи халг әдәбијјаты мәнасында ишләдирик.

Бундан сонра шифаһи халг әдәбијјатынын бир сыра өзү нәмәхсус хүсусијјәтләринин шәрһинә кечмәк лазымдыр. Јахшы олар ки, әввәлчә шифаһи вә јазылы әдәбијјат мәсәләсн изаһ едилсин. Әдәбијјат тарихимиз орта мәктәбдә шифаһи әдәбијјатын тәдриси илә башлајыр. Она көрә дә әввәлчә шифаһи әдәбијјат, онун хүсусијјәтләри, јазылы әдәбијјатла јахынлыг вә фәргли чәһәтләрини шакирдләр лазымынча өјрәнмәлидирләр. Чох заман бунлар арасында олан охшар вә фәргли чәһәтләри шакирдләр кифајәт дәрәчәдә ајырды едә, фәргләндирә билмирләр. Әдәбијјат да, фолклор да сөз сәнәтидир. Бәс онда фәргли чәһәти нәдир? Бунун үчүн, һәр шејдән әввәл, мүәллим шифаһи халг әдәбијјатынын өзүнә мәхсус спесифик хүсусијјәтләринә јахшы бәләд олмалыдыр ки, шакирдләрә дә шәрһ едә билсин. Индијә гәдәр Азәрбајчан дилиндә олан методик вә һәтта елми әдәбијјатда бу кејфијјәтләр кифајәт дәрәчәдә шәрһ олунмамышдыр. Биз чох заман халг әдәбијјаты шифаһи јараныр, јазылы әдәбијјат исә јазылыр, јахуд чап олунур—демәклә, ишин ичиндән чыхмаға чалышырыг. Һазырда фолклорумузун бу вә ја дикәр нәзәри мәсәләсинин јаш хүсусијјәтләринә көрә шакирдләрә өјрәтмә-

јин вахты кәлиб чатмышдыр. Белә бир һаглы суал: әкәр әдәбијјатшүнаслығын бир сыра нәзәри мәсәләләрини өјрәдириксә, бәс шифаһи әдәбијјатын нәзәри мәсәләләрини нијә өјрәтмәјәк? Беләликлә, шифаһи вә јазылы әдәбијјат мәсәләсини шакирдләрә өјрәтмәк үчүн бизчә, һәр шејдән әввәл, фолклорун мејдана кәлмәсиндән, сәнәтин мәншәји мәсәләсиндән башламағ мәсләһәтдир. Шифаһи халг әдәбијјаты инсанларын эн гәдим јарадычылығыдыр, ибтидан ичма дөврүнүн мәһсулудур. О заманлар инсанлар дәстә, гәбилә, тајфа, коллектив шәклиндә јашајырдылар. Сәнәтин мәншәји гәдим инсанларын әмәк вә мәрәсим ојунлары илә әлағәдардыр, халг сәнәтинин дә ибтидан формалары олмушдур. Бунлар гәдим инсанларын әмәк мәшгулијјәтилә әлағәдар јаранан вә онларын мәнз ағыр әмәк шәраитини јүнкүлләшдирмәк мәгсәди дашыјан илк ритмик поетик нүмунәләрдән ибарәтдир. Сонралар синифләр мејдана кәлдији заман, чәмијјәтин даһа сонрақы инкишаф дөврүндә артыг халг ичәрисиндән өз истәдады илә сечилән сәнәткарлар чыхмышдыр. Онлар сәнәтин мүхтәлиф нөвләрини јарадычылары кими өзләрини көстәрмишләр. Бунларын шифаһи шәкилдә јаратдығлары халг ичәрисинә кечмиш вә јашамышдыр. Демәли, шифаһи халг әдәбијјаты, М. Горкинин дедији кими, сөз сәнәтинин башланғычыдыр. Халг күтләләрин илк поетик јарадычылығыдыр. О заманлар јазы, әлифба јох иди. Мејдана кәлән бәдн сәнәт нүмунәләри јалныз шифаһи оларағ јашајыр, бөјүкдән кичијә, устаддан шакирдә, нәсилдән-нәслә, әсрдән-әсрә кечир вә јашајырды. Бунлары халг ичәрисиндә олан вә бөјүк һафизәјә малик сәнәткарлар јаддашларында сахлајыр, әчдадынын мүгәддәс јадикары кими сонрақы нәсилләрә тәгдим едирдиләр: үлви, мүгәддәс, тохунулмаз мәнави сәрвәт кими әсрләрин исти-сојугундан, кешмәкешләриндән, ағыр, дөзүлмәз һәјат шәраитиндән кечириб кәтирир, јашадыр вә тәкмилләшдирдиләр. Мүәллим шифаһи сәнәтин бу хүсусијјәтини билмәли вә сәбрлә, арамла, систематик шәкилдә шакирдләрә шәрһ етмәлидир. Бундан сонра исә јазылы әдәбијјата хас олан хүсусијјәтләр үзәриндә дајанмағ лазымдыр. Мүәллим көстәрмәлидир ки, јазылы әдәбијјат гисмән сонрақы дөврләрин мәһсулу олуб, јазынын, әлифбанын олдуғу дөврләрдә јаранмышдыр. Јазылы әдәбијјат әсәрләри мејдана кәлдији заман јазыја көчүрүлүр, әлјазмасы шәклиндә олур, јахуд да чап едилир. Беләликлә, о, дәјишмәз галыр, онун мүәллифи мәлум олур, јазылыр, мүәллиф-

дән башга оңу һеч кәсин дәјишмәжә, ихтисар етмәжә, артыр-маға иғтидары чатмыр. Башга сөзлә десәк, јазылы әдәбиј-јатын һәр бир әсәри мејдана кәлдији шәкилдә галыр. Анчаг шифаһи әдәбијјат белә дејил, јухарыда дејилдији кими, һәмнишә һәрәкәтдә, тәкамүлдә, инкишафда, дәјишмәкдәдир. Шәрһин бу јериндә шакирдләрин диггәтини бир мәсәләжә дә чәлб етмәк лазымдыр. Бәдин сәнәтин илк нүмунәси олан фолклор јазылы әдәбијјатын јаранмасында, формалашмасында әсас мәнбәләрдән биридир. Јазылы әдәбијјатын ајры-ајры нүмајәндәләри јарадычылыға башлајаркән мәнсуб олдуғу ја-худ олмадығы халғларын бу саһәдә бөјүк тәчрүбәси вар иди. Һәр бир сәнәткар өз халғынын бу саһәдәки тәчрүбәсиндән, ән'әнәләриндән истифадә едир, һәм дә халг јарадычылығынын ајры-ајры жанрларындан, онларын форма, мәзмун, идеја хүсусијјәтләриндән гидаланыр, бир сөзлә, халг јарадычылығынын ән'әнәләри үзәриндә өз јарадычылығыны инкишаф етдирир. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә бунун ән көзәл нүмунәсини Н. Кәнчәви көстәрмишдир. О, халг јарадычылығына, онун ајры-ајры жанрларына сәнәткар дүнјакөрүшү, мәгсәд вә гајәсиндән чыхыш едәрәк јанашмыш, лазым олан нүмунәләри көтүрүб әсәрләринә салмыш, јахуд да јенидән ишләмишдир. Низамидән сонра кәлән Азәрбајчан сәнәткарлары да мүхтәлиф дөврләрдә бөјүк шаирин бу саһәдәки ән'әнәләрини даһа да инкишаф етдирмишләр. Бу саһәдәки фикрини тамамламағ үчүн мұәллим көстәрмәлидир ки, јазылы әдәбиј-јат шифаһи әдәбијјатын мұәјјән мөвзу, мотив вә сурәтләриндән гидаландығы кими, халгла бағлы бөјүк сәнәткарларын әсәрләри дә өз нөвбәсиндә шифаһи әдәбијјата тәсирини көстәрир. Шифаһи әдәбијјатда онларын әсәрләринә бир сыра вариантлар јараныр, сәнәткарларын өзләри һағгында фолклор нүмунәләри формалашыб јајылыр. Низами, Фүзули, Вагиф, М. Ә. Сабир, С. Вурғун вә бир сыра башга көркәмли сөз усталарымызын јарадычылығыны мұәллим буна мисал чәкә биләр.

Бүтүн бу мұшаһидә вә экскурсиялардан сонра мұәллим шифаһи халг әдәбијјатынын диқәр әсас хүсусијјәтләри үзәриндә дә дајанмалыдыр. Бу хүсусијјәтләр јалныз шифаһи халг әдәбијјатына мәхсусдур вә оңу јазылы әдәбијјатдан фәргләндирир. Бу хүсусијјәтләр әсрләр боју фолклорда сабитләшмиш, јалныз бу сәнәтдә мұшаһидә олунур, онун спецификасыны мұәјјән едир. Бунлардан биринчиси вә башлычасы

фолклорун шифаһилијидир. Бу барәдә јухарыда өтәрки мәлүмат верилмишдир. Бурада исә буну даһа әтрафлы шәрһ етмәк лазымдыр. Демәли, тәқрар едирик ки, шифаһи халг әдәбијјаты шифаһи јараныр, јашајыр вә јајылыр. Әввәлән она көрә ки, гәдимләрдә јазы, әлифба олмајыб, нәшр ишләри һәлә јох иди. Икинчиси, фолклорун кечмиш јарадычылары өзләри әсасән савадсыз идиләр. Һәтта әлифба ихтирасындан сонра да онлар әсәрләрини шифаһи шәкилдә јаратмышлар. Бурада шәрһ етмәк лазымдыр ки, шифаһилик фолклорун гәдим ән'әнәсидир, онун тәбиәти беләдир, бу кејфијјәт әсрләр боју онда сабитләшиб, она көрә сонрақы дөврләрдә дә савадлы халг сәнәткарлары бу ән'әнәжә садиг галмышлар. Шифаһилик хүсусијјәтиндән данышанда мұәллим ашағыдақы чәһәтләри дә шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр. Шифаһи јашајан нүмунәләр әсрләрдән кечиб кәлдији заман мұәјјән дәјишиклијә уғрајыр. Халг гәдимдән бәри өз јарадычылығынын ән јахшы нүмунәләрини сечиб јашадыр вә тәкмилләшдирир. Халг әдәбијјатынын һәр бир нүмунәси әсрләри, мәчлисләри кечдикчә, охундуғча ишләнир, тәмизләнир, тәкмилләшир, Рәшид бәј Әфәндијевин дедији кими «сығал кәсб едир». Демәли, һәм мәзмун, идеја вә һәм дә форма чәһәтдән камил сәнәт нүмунәсинә чеврилир. Шифаһи јашајан әсрләрдә бу мәнада дәјишиклији мұәллим хүсусилә шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр. Бунула белә әлавә етмәк олар ки, бәзән халга мәхсус көзәл әсәрләр јад тәсирләрә дә мәруз галыр. Јухары синиф нүмајәндәләри онлары өз дүнјакөрүшүнә вә зөвгүнә ујғунлашдырмаға чалышырлар. Бу мәнада шифаһи халг әдәбијјаты әсәрләрини өјрәнәндә еһтијатлы олмағ, халга мәхсус олан әсил нүмунәләри топламағ, чап етмәк, өјрәнмәк лазымдыр. Чүнки шифаһи халг әдәбијјаты, јухарыда дедијимиз кими, зәһмәткеш күтләләрин бәдин јарадычылығы демәкдир.

Шифаһи халг әдәбијјатынын шакирдләрә шәрһ едилмәли икинчи хүсусијјәти онун коллективлијидир. Бурада да мұәллимдән диггәтли олмағ тәләб олунур. Чүнки чох заман шакирдләр халг әдәбијјаты халғын, коллективин мәһсулудур дејир вә бунула да кифајәтләнирләр. Бу хүсусијјәт дә нәинки методик, һәтта елми әдәбијјатымызда да әтрафлы шәрһини тапмамышдыр. Бурада мұәллим, јухарыда дедијимиз кими, хатырлада биләр ки, ибтидан ичма дөврүндә гәбилә, тајфа, коллектив шәклиндә јашајан инсанлар сәнәтин гәдим нү-

мунэлэрини биркә, коллектив сурәтдә јаратмышлар. Анчаг о нүмунәләр бизә кәлиб чатмамышдыр, унудулуб кетмишдир. Әлимиздә олан фолклор нүмунәләри халг ичәрисиндән чыхмыш истәдадлы шәхсләрин—сәнәткарларын јарадычылыгыдыр, о сәнәткарлар исә гәбилә, тајфа, сонра да халгын дүнјәкөрүшүнү, психолокијасыны, һәјата бахышыны, естетик идеалларыны ифадә етдији үчүн бу әсәрләр дә халг әсәрләри кими мејдана чыхырды. Демәли, шифаһи халг әдәбијјатынын ајры-ајры нүмунәләри, мәсәлән, нағыл, ләтифә, бајаты, аталар сөзү, тапмача вә саирә әввәлчә бир шәхс тәрәфиндән, һәм дә шифаһи олараг јарадылмыш, сонра халг ичәрисиндә јајылмышдыр. Әкәр бу әсәр мөвзу, идеја, дил бахымындан халгын руһуна ујғун кәлсә, коллектив ону гәбул едир, јарадан мүүллиф унудулса да, әсәрин әсас чанлы һәјаты да бундан сонра башлајыр. Јә'ни, ел, халг, коллектив, јахуд халг сәнәткарларындан ибарәт коллектив бу әсәри ағыздан-ағыз, нәсилдән-нәслә, әсрдән-әсрә кечирир, ишләјир, тәмизләјир, јонур, көзәл сәнәт нүмунәсинә чевирир. Демәли, һәр бир әсәр үзәриндә—бир бајаты, нағыл, маһны, дастан үзәриндә әсрләрдә бир ел, халг, коллектив зәһмәт чәкир. Беләликлә, бу әсәр коллективин малы кими мејдана чыхыр. Бурада мүүллим иудижә гәдәр шәрһ етдикләрини бир аз да дәгигләшдирир. Демәли, коллектив бу вә ја дикәр фолклор жанрынын јарадылмасында дејил, јашадылмасында, ишләниб тәмизләнмәсиндә, көзәл, камил бир сәнәт нүмунәсинә чеврилмәсиндә иштирак едир. Фолклорда коллективлији дә, бах, бу мә'нада баша дүшмәк вә шакирдләрә дә белә өјрәтмәк мәгсәдә ујғундур. Беләликлә, мүүллим халг әсәрләринин јарадылмасында һәр ики тәрәфин, һәм фәрдин—сәнәткарын, һәм дә коллективин—халгын ролуну көстәрмиш олур.

Шифаһи халг әдәбијјатынын шакирдләрә өјрәдилмәли мүнһүм хүсусијјәтләриндән бири дә онун вариантлылығыдыр. Буна нүмунәләрин—мәтиләрин дәјишкәнлији дә дејилир. Бурада мүүллим шәрһ етмәлидир ки, халг әдәбијјатынын ајры-ајры жанрлары мәнз шифаһи јашадығы үчүн мұхтәлиф дәјишикликләрә уғрајыр. Вариант бу вә ја дикәр нүмунәнин, ејни бир әсәрин хырда дәјишикликләрдә мұхтәлиф сәнәткарлар тәрәфиндән сөјләнмәсидир. Даһа дәгиг десәк, шифаһи јашајан бир ләтифә, бајаты, нағыл Азәрбајчанын мұхтәлиф рајон вә кәндләриндә ајры-ајры сәнәткарлар тәрәфиндән мүүјјән дәјишикликләрдә сөјләнир. Бир дә унутмаг олмаз ки, шифаһи халг

әдәбијјатынын ајры-ајры жанрлары мұхтәлиф әсрләрдә дөрүн һадисәләрилә әлағәдар дәјишилир. Халг әдәбијјатында олан вариантлылығы, дәјишкәнлији әјани сурәтдә шакирдләрдә баша салмаг үчүн мүүллим мұхтәлиф васитәләрдән истифадә едә биләр. Бунунла бәрәбәр мүүллим белә бир тәчрүбә дә гоја, дүзәлдә вә әјани олараг фолклорун бу хүсусијјәтинин ушағлары баша сала биләр. Мүүллим јај, јахуд јаз тәтили заманы шакирдләрә фолклор нүмунәләри топлајыб кәтирмәји тапшырыр. (Јадымыза салаг ки, Ф. Көчәрли, А. Шаг тәтили заманы шакирдләринә белә бир тапшырыг верирдиләр). Мүүллим әдәбијјат дәрсләринин бириндә, бу нүмунәләри шакирдләрә охудар. Бурада мұхтәлиф шакирдләрин јаздығы охшар бајаты, тапмача, ләтифә, маһны вә саирәјә раст кәлинир (Топланан бу нүмунәләр әдәбијјат кабинәсиндә, мәктәбин архивиндә сахлана биләр). Вариантлылығын елми әһәмијјәтинин дә шакирдләрә баша салмаг лазымдыр. Чүнки бу вариантлар васитәсилә чох вахт әсил нүмунә, орижинал үзә чыхарылыр, бәрпа олунур.

Биз бу гејдләримиздә шифаһи халг әдәбијјатынын әсас хүсусијјәтләринин өјрәнилмәсиндән бәһс етдик. Фолклорун даһа бир сыра хүсусијјәт вә әләмәтләри дә вардыр. Кәләчәк јазыларымызда бунлары да мүүллимләримизә чатдырмаға чалышачағыг.

Мәктәбдә шифаһи халг әдәбијјаты мәнз шәрһ етдијимиз хүсусијјәтләрин өјрәдилмәси илә башлајыр. Фолклора мәхсус бу хүсусијјәтләри јахшы мәнимсәјән шакирдләр онун ајры-ајры жанрларыны, бунларын идеја, форма хүсусијјәтләринин өјрәнмәкдә о гәдәр дә чәтинлик чәкмирләр.

#### АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

Верилмиш индики заман фе'лләри ичәрисиндә ики исим дә кизләнмишдир. Онлары тапын.

гачыр	дүјүнләјир
учур	кәсир
кәлир	ачыр
кедир	бағлајыр

Ашағыдакы гејри-гәти кәләчәк заман фе'лләри ичәрисиндә исә үч исим кизләнмишдир. Онлар һансылардыр?

сәпәр	тапар
кәсәр	азар
гатар	бағлајар
јатар	ачар

## Рә'йләр вә хуласәләр

### АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛИКЛӘРИНДӘКИ БӘ'ЗИ ЗИДДИЈӘТЛӘР ҺАГГЫНДА

Нүсрәт ПАШАЈЕВ

Гах рајону, Гарабалдыр кәнд мәктәбинин мүәллимн

Јени програма кечилмәси илә әлагәдар сон илләр нәшр едилмиш Азәрбајчан дили дәрсликләри өз үстүнлүкләрина кәрә әввәлкиләрдән хејли фәргләнир. Лакин бу үстүнлүкләрлә јанашы, мүхтәлиф синифләр үчүн олан дәрсликләрдә ејни мөвзуја анд зиддијәтли фикирләрә дә раст кәлмәк олур ки, бу нәинки шакирдләри, һәтта бә'зән мүәллимләри дә чәтин вәзијәтдә гојур. Мән өз фикримн дәрсликдән кәтирилмиш конкрет фактларла әсәландырмаг истәјирәм. IV синфин «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә чоғрафи адлар, әләмәтдар тарихи һадисәләрин адлары хусуси исим кимн изаһ олундуғу һалда, V синфин «Азәрбајчај дили» дәрслијиндә чоғрафи адлар, әләмәтдар тарихи һадисәләрин адлары мүрәккәб адлар кимн верилмишдир. IV синифдә чоғрафи адлары вә әләмәтдар тарихи һадисәләрин адларыны хусуси исимләр кимн өјрәнән шакирдләр V синифдә һәмнн адларын «Хусуси исимләр» мөвзусуна дејил, «Мүрәккәб адлар» мөвзусуна дахил едилдијини кәрдүкдә онларда хусуси исимләрә анд зиддијәтли фикир јараныр ки, бу да мүәјјән долашыглыға сәбәб олур. Ачыг е'тираф едәк ки, бә'зи мүәллимләрдә дә бу мөвзуја анд зиддијәтли фикирләр әмәлә кәлир. V синфин дәрслијиндә сајларын јазылышы вә тәләффүзү һаггында данышыларкән кәстәрилир ки, бүтүн мүрәккәб сајлар, онлардан әмәлә кәлән дүзәлтмә сајлар ајры јазылыр. Бу чәһәтдән он биринчи, ијирми бешинчи вә с. дүзәлтмә јох, мәнчә, мүрәккәб сајлардыр. Чүнки белә сајлар садә (он, ијирми) вә дүзәлтмә (биринчи, бешинчи) сөзләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлиб ајры јазылыр. Буна кәрә дә «Сајларын јазылышы» мөвзусундакы һәмнн гајдаја нәзәр салараг ону «Бүтүн мүрәккәб сајлар ајры јазылыр» тә'рифи илә әвәз етмәк даһа мәгсәдәујәд оларды.

VI синфин дәрслијиндә зәрфин мә'нача 5 нөвү кәстәрилир; ахырынчысы сәбәб вә мәгсәд зәрфи кимн гејд олунур вә она белә тә'риф верилир: сәбәб вә мәгсәд зәрфләри һәр хәтин сәбәбини билдирир. Әкәр сәбәб вә мәгсәд зәрфләри јалныз һәр хәтин сәбәбини билдирисә, демәли, онда мәгсәд сөзү һәмнн мә'на нөвүнүн адында јерсиздир. Мәним фикримчә, зәрфин һәмнн мә'на нөвүнү сәбәб-нәтичә зәрфи адландырмаг даһа доғру олар. Чүнки дәрсликдә сәбәб вә мәгсәд зәрфи кимн гејд олунан горхудан, сәс-күјдән вә с. сөзләр чүмләдә ишләндикдә һәр хәтин сәбәб вә мәгсәдини јох, сәбәб вә нәтичәсини билдирир. Мәсәлән, Әсир горхудан титрәјирди чүмләсиндә горхудан сөзү сәбәб вә мәгсәди јох, нәтичәни билдирир; бу чүмләдә әсирин титрәмәсинә сәбәб онун горхмасыдыр. Горхмасынын нәтичәси исә титрәмәсиндир.

«Мүрәккәб фе'лләр», «Мүрәккәб сөзләр», «Сабит сөз бирләшмәләри», «Хәбәр» мөвзуларынын да тәдрисиндә бә'зи зиддијәтләр мејдана чыхыр.

«Ајры јазылан мүрәккәб сөзләр» мөвзусунда јазылыр ки, лексик чәһәтдән сабит сөз бирләшмәләри олан гулаг асмаг типли сөзләр морфоложи чәһәтдән мүрәккәб сөз јериндә ныхыш едир. Лакин сөз бирләшмәси илә сөз бир-биринә охшамаса да, онлары ејниләшдирмәк олмаз. Бу чәһәтдән бир мөвзу дахилиндә (сабит сөз бирләшмәләри) гулаг асмаг типли бирләшмәләрин сабит сөз бирләшмәси, ди кәр мөвзуда (мүрәккәб сөзләр) мүрәккәб сөз кимн гејд олунмасы зиддијәт тәшкил етмирми?

Мүрәккәб адларла мүрәккәб сөзләри фәргләндирән хусусијәтләрдән бири дә мүрәккәб адларын чүмләннн мүрәккәб үзвү, мүрәккәб сөзләрин исә садә үзвү олмасыдыр. Бу фәрги нәзәрә алдыгда «Ајры јазылан мүрәккәб сөзләр» «Мүрәккәб фе'лләр» мөвзулары илә «Хәбәр» мөвзусу арасында зиддијәт олдуғу ашкар едилир. Белә ки, гулаг асмаг типли бирләшмәләр мүрәккәб сөз оларса, чүмләннн садә хәбәри олмалыдыр. Лакин «Хәбәр» мөвзусунда гејд олунур ки, јалныз бир сөзлә ифадә олунан хәбәрләр садә хәбәрләрдир. Демәли, бу тә'рифә кәрә мүрәккәб фе'лләр чүмләннн садә јох, мүрәккәб хәбәри олмалыдыр.

Белә зиддијәтләр Азәрбајчан дилиннн тәдрисиннн чәтинләшдирир. Умид етмәк олар ки, дәрсликләрин јени нәшрләриндә бу тәнгиди мүлаһизәләр нәзәрә алыначагдыр.



## РУС МӘКТӘБЛӘРИНИН V—VI СИНИФЛӘРИ ҮЧҮН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛИКЛӘРИНИН МУЗАКИРӘСИ

Сов. ИКП Мәркәзи Комитәси вә ССРИ Назирләр Советини бирликдә гәбул етдикләри «Үмумтәһсил мәктәбләри» шакирдләринин тәһлимини, тәһсилини вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» гәрарда кәстәрдишидир: «Мәктәб програм вә дәрсликләри бир сыра һалларда лүзүмсуз мәлүматла вә икинчи дәрәчәли материалла һәддиндән артыг јүкләнмишидир ки, бу да шакирдләрдә мүстәгил јарадычылыг иши вәрдишләринин әмәлә кәлмәсинә мане олур». Мәктәб һаггында бу гәрара ујғун олараг рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәһлими мәзмунунун да тәкмилләшдирилмәси проблеми үзәриндә иш апарылыр. Азәрбајчан ЕТПЕИ һәмин мәгсәдлә әлағәдар Сумгајыт шәһәриндә V вә VI синифләр үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләринин музакирәсини кечирмишидир.

Илк олараг сөз 13 нөмрәли орта мәктәбин гочаман мүәллими **Бахыш Чаһанкиров** јолдаша верилди. О билдирди ки, дәрсликдәки бәзи нөгсанлар илк нөвбәдә верилмиш грамматик материалларын рус дилиндә олмасы, чәтин формада верилмәси илә сәчијјәләнир. Тәчрүбә кәстәрди ки, шакирдләр «суффикс» сөзүнү баша дүшмүр, феһин заманлары илә бағлы анлајышлары өјрәнмәкдә чәтинлик чәкирләр.

11 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими **Тофиг Бағыров** V синиф дәрслијиндәки мәтнләрлә, грамматик вә иллүстратив шәкил материаллары илә бағлы олан нөгсанлардан данышды. Кәстәрди ки, «Мәктәб китабханасы», «Диалог», «Сөһбәт», «Јени мәктәб», «Бизим синиф», «Синиф отағымызы тәмиз сахлајырыг» мәтнләри шакирдләрин үмуми сәвијјәләриндән ашағыдыр. Лингвистик материалларын рус дилиндә верилмәси Азәрбајчан дилинә аид терминләрин өјрәдилмәси вә практик дил вәрдишләринин ашыланмасы бахымындан имканлары мәнһудлашдырыр.

3 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими **Рамиз Чамалов**, дәрслијин тәртиби принципләриндән бири кими, иллүстратив материаллардан, онларын системләшдирилмәси вә верилмәсиндән сөһбәт ачды. V синиф дәрслијиндә бу принципдә истифадәнин бәзи һалларда истәнилән сәвијјәдә олмады-

ғыны гејд етди. О кәстәрди ки, 23-чү сәһифәдә верилмиш шәкил 62№-ли чалышмаја аид олса да, онун тәләбинә чаваб вермир. 35 вә 57-чи сәһифәләрдә саат шәкилләринин тәқрар-тәқрар верилмәсинин лүзүму јохдур.

17 нөмрәли мәктәбин мүәллими **Наилә Шаһбузова** дәрсликдә «Ешг олсун», «Инсан вә космос», «Космонавтика күнү» мәтнләринин ејни мәзмунда ишләндијини, онларын бир-бирини тәқрар етдијини кәстәрди. Деди ки, «Инсан вә космос» мәтнинин дили ағырдыр. Орадакы бәзи сөзләрин мәнасы лүғәтдә верилмәдијиндән мәтнин шакирдләр тәрәфиндән анлашылмасы чәтинләшир.

5 нөмрәли мәктәбин мүәллими **Офелја Вердијева** VI синиф дәрслијиндәки нөгсанлардан данышаркән илк нөвбәдә дили јахшы билән шакирдләр үчүн верилмиш чалышмаларын фәргләндирилмәсиндән, дәрсликдә ојун характерли чалышмаларын олмамасындан данышды. Лүғәт материаллары илә әлағәдар бәзи нөгсанларын олмасы һаггында данышаркән **Офелја** мүәллимә изаһы зәрури олан бир груп сөзләрин (Халг Комиссарлары Совети, дәмир гырынтылары, сыраја дүзүлдүләр, тәбиәт чанланыр вә с.) лүғәтинин верилмәсини кәстәрди.

**Фәрһад Илјасов** (20 №-ли мәктәб), **Физзә Ағајева** (10 №-ли мәктәб) өз чыхышларында дәрсликләрин бир даһа чалышмаларла бағлы нөгсанларындан данышараг кәстәрдиләр ки, нүмунәләрин верилмәсини тәдрис просесини чәтинләшдирир. Верилмиш шәкилләр үзрә мүсаһибәләр апармагы тәләб едән чалышмалар аздыр.

Үмумијјәтлә, параграфлар үзрә мүхтәлиф характердә верилмиш чалышмалар мигдар етибарилә чохдур. Нәзәрдә тутулмуш саатлар үзрә онларын һамысыны ичра етмәк чәтиндир.

11 нөмрәли мәктәбин мүәллими **Наймә Мәммәдова** V—VI синифләр үчүн дәрсликләрин марағлылығыны артырмаг мәгсәдилә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндән—тапмачалар, аталар сөзләриндән вә с. истифадә едилмәдијини билдирди.

Азәрбајчан ММТИ-нин рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдриси методикасы кабинетинин мүдири **Шәргијјә Шыуәлијева** исә тәһлимин мәзмунунун тәкмилләшдирилмәси ишин мүәјјән һиссәси кими, V—VI синиф дәрсликләринин мү-

закирәсини вахтында кечирилән тәдбир кими гижмәтләндирди вә һәмни дәрсликләрин бә'зи нөгсанларындан данышды.

**Әнвәр АББАСОВ,**  
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси.

## АРЗУЛАР ВӘ ТӘКЛИФЛӘР

### Охучулар конфрансы

«Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси» методик мәчмуәси ијirmi илдән артыгдыр ки, фәалијәт көстәрир. Мәчмуә елә илк илләрдән башлајараг бу күнәдәк мүүәллимләрә әһәмијјәтли методик көмәк көстәрмишдир.

Чари илин феврал ајында республика Мүүәллимләр евиндә Азәрбајчан ССР Педагожи Чәмијјәтинин Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси бөлмәләри мәчмуәнин 1976—1977-чи ил нөмрәләринин мӯзакирәсини кечирмишдир. Мӯзакирәдә Бақы мәктәбләринин 70 нәфәрә кими тәчрүбәли, танынмыш дил-әдәбијат мүүәллими, алимләр вә редакция һәјәтинини үзвләри иштирак етмишләр.

Мӯзакирәни кириш сөзү илә мәчмуәнин редактору Ә. Әфәндизадә јолдаш ачмышдыр. О, мәчмуәнин ики иллик фәалијјәти һаггында мә'лумат вермиш, сонра Сов.ИКП МҚ вә ССРИ Назирләр Советинин «Үмумтәһсил мәктәбләри шакирдләринин тә'лимини, тәрбијәсини вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» гәрары илә әлагәдар олараг мәчмуәнин гаршысында дуран вәзифәләрдән данышмышдыр.

Мӯзакирәдә чыхыш едән мүүәллимләрдән **Сурәјја Мирабдуллајева** (190 нөмрәли мәктәб) мәчмуәдә «Нәзәри гејдләр», «Дидактик материаллар» вә «Консултасија» рубрикалары алтында верилән материалларын чох мараглы вә фәјдалы олмасындан сөһбәт ачды вә бунунла јанашы, һәмни материаллардан бә'зиләринин нөгсанларыны гејд етди.

Педагожи елмләр намизәди, досент **Аббас Сәмәдов** (Зәрдаби ад. Кировабад ПИ) мәчмуәнин икиллик фәалијјәтиндәки јенликләрдән, мүүәллимләримизә көстәрдији нәзәри-практик көмәкдән данышды. О деди: —Сон ики илдә мәчмуәдә һәмишә Азәрбајчан классик әдәбијатына, зәнкин фолклоруна анд мәгаләләр, һәмчинин бөјүк рус халгынын гардаш халгларын вә еләчә дә дүнја әдәбијаты нүмунәлә-

ринин тәдрисинә анд чап едилән нәзәри вә методик мәгаләләр дә диггәтәләјиг олмушдур. «Рәјләр вә хүләсәләр», «Синин китаб рәфиниз», «Методик ирсимиздән», «Суаллара чәваблар» вә башга рубрикалар алтында верилән јазылар хүсусилә фәјдалыдыр. Мәчмуә һәмишә мүүәллимләримиз, ејни заманда али мәктәб тәләбәләри үчүн дә гижмәтли вәсаитдир. Буна көрә дә мәчмуәнин нөмрәләринин вә тиражынын артырылмасына бөјүк еһтијач вардыр. Бундан сонра о, арзу етди ки, мәчмуәдә классик педагожи-методик ирсә анд кушә ачылмасы јахшы оларды. Бурада көркәмли дил вә әдәбијат методистләринин мәналы һәјәт јолу, зәнкин ирси һаггында мараглы мәгаләләр өз әксини тапарды. М. Горки тәсадүфи демәмишдир ки, «Кечмиши дәриндән өјрәнмәдән јенини јаратмаг чәтиндир».

208 нөмрәли мәктәбин әдәбијат мүүәллими **Әмрулла Мәмәдов** исә өз чыхышыны белә башлады:— Мәчмуәнин «Елми-нәзәри гејдләр» бөлмәсиндәки мәгаләләри һәвәслә охујуруг. Бурада дәрч едилән јазылар елми мә'луматымызы пиллә-пиллә артырыр, ишимизә јахындан көмәклик едир. Јахшы олар ки, «Елми-нәзәри гејдләр» бөлмәсинин әһәтә дәрәси даһа да кенишләндирилсин.

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин баш елми ишчиси, педагожи елмләр намизәди **Рәфигә Мустафајева** јолдаш өз чыхышында билдирди ки, мәчмуә ахрынчы илләрдә мәзмун вә форма-ча хејли дәјишмишдир. Мәчмуәнин сәһифәләриндә өз әксини тапмыш рәнкарәнк рубрикалар, мараглы, охунаглы кушәләр, тез-тез дидактик материалларын верилмәси, охучулар тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланыр. Лакин мәчмуәнин тиражы кичик олдуғундан чохмилјонлу мүүәллимләр ордусу ондан там истифадә едә билмир. Мә'рузәчи, мәчмуәјә кәләчәк фәалијјәтиндә мүүәффәгијјәтләр арзулады.

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси **Әнвәр Аббасов** сөјләди ки, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси мәсәләси һазырда мүүәллимләримизи даһа чох дүшүндүрән педагожи проблемләрдән биридир. Бу ишә көмәклик мәгсәдилә мәчмуәдә ачылмыш «Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили» рубрикасы мүүәллимләрин бөјүк марағына сәбәб олмушдур. Шакирдләрин билијини кенишләндирмәк, бачарыг вә вәрдишләрини мөһкәмләндирмәк үчүн мүүәллимләримизин дидактик материаллара даһа чох еһтијачы вардыр. Јахшы олар ки, мәчмуә бу аспектә јазылары даһа да артырсын.

18 нөмрәли мәктәбин мұәллими **Нәчибә Мәммәдова** вә 240 нөмрәли мәктәбин мұәллими **Шәргийә Мәммәдова** јолдашлар да мәчмуәнини мұәллимләримизә вә али мәктәб тәләбәләринә көстәрдији фәјдадан данышдылар.

80 нөмрәли мәктәбин мұәллими **Иса Исајев** өз чыхышында деди: —Сон ики илдә, јәни 1976—77-чи илләрдә «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси» методик мәчмуәси хејли дәјишмишдир. Бурада дәрч олуна педагожи, методик, дидактик материаллар өз рәнкарәнклији вә долғунлуғу илә нәзәри чәлб едир. С. Вурғунун 70 иллијинә анд 1976-чы илли I, III вә IV нөмрәләриндә верилмиш мәгаләләр, Азәрбајчан дили тәдрисинә анд чап едилмиш јазылар, әдәбијаттын тәдриси үзрә тәчрүбә мұбадиләси мәгсәди илә верилмиш «Әдәбијат дәрсләриндә сәмәрәлилийин артырылмасы» «Бәдни әсәрләри мұгајисәли өјрәнмәјин шакирдләрдә фәаллыг вә мұстәғиллийин инкишафына тәсири», «Јени програмларла әлағәдар олараг әдәбијат дәрсләринин тәдриси» вә саир кими бир чох јазылар мұәллимләр тәрәфиндән марагла охунур. Ону да гејд етмәк истәјирәм ки, мәчмуәнин дидактик материаллар бөлмәсиндә дәрч едилән имла мәтнләри мұәллимләрә бөјүк көмәк көстәрир. Чүнки әлдә олан имла мәчмуәси чохдан көһнәлмишдир, јени програмла сәсләнмир. Демәли, јени имла мәтиләринә еһтијач вардыр ки, бу еһтијачы анчаг мәчмуә өдәј биләр. Арзу едәрдик ки, мәчмуәдә јухары синифләр үчүн дә имлалар дәрч едилсин. Мәчмуәнин консултасија бөлмәсиндә мұәллимләрин суалларына верилмиш чаваблар олдуғча јахшыдыр. Бу бөлмә бир нөв мұәллимләрә көмәк, мәсләһәт, билијини артырмаг үчүн вәсант, мәлумат характери дашыјыр. Шүбһәсиз ки, мәчмуә бу көзәл тәшәббүсү давам етдирәчәк, мұәллимләрә Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси саһәсиндә гаранлыг олан мәсәләләри јени нөмрәләриндә даһа кениш шәкилдә ишығландырачагдыр.

Шаумјан рајонундакы 12 нөмрәли мәктәбин мұәллими **Маһизәр Хәсәнова** деди: —Сон илләрдә алимләримиз, педагогларымыз мұәллимләримизин ишини даһа да јахшылашдырмаг мәгсәдилә чох иш көрмүшләр: габагчыл тәчрүбәни јаймыш, мұасир дәрсләрин тәләбинә ујғун мәгаләләр вермиш, елми-практик конфраңслар кечирмишләр. Истәр әдәбијат, истәрсә дә Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә мәчмуә бизә чох шеј өјрәдир. О һамынын столүстү китабы олмуш-

дур. Мән мұәллимләримизин адындан хаһиш едәрдим ки, редаксија кәләчәкдә програм материалларынын планлашдырылмасына анд јени мәгаләләр дәрч етсин.

Орчонниқидзә рајонундакы 104 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијат мұәллими **Интизар Нәбијева** чыхышында билдирди: Мән һәм рус, һәм дә Азәрбајчан бөлмәсиндә дәрс дејирәм. Сон илләр мәчмуәдә рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин јени методик јоллары барәдә мәгаләләр бизә чох көмәк едир. Онлары садәчә олараг охумагла кифәјәтләнмәјиб, тәлим просесиндә тәтбиг едирик.

39 нөмрәли мәктәбин мұәллими **Нејлуфәр Әлијева** өз чыхышында мәчмуәнин «Нәзәри гејдләр» рубрикасы алтында верилән мәгаләләри үзәриндә хүсуси дајанды. О гејд етди ки, һәмин мәгаләләр мұәллимләрин нәзәри һазырлығыны артырмаға чох көмәк көстәрир, мәчмуәни даһа марағлы едир. Нәзәри характери мәгаләләрин чоху биләваситә мәктәб практикасы илә әлағәдар олмасы бахымындан бизи чох разы салыр. Н. Әлијева буну да разылыг һисси илә билдирди ки, мәчмуәдә көркәмли алимләрин материалларынын тез-тез дәрч олунасына диггәт артырылмышдыр. Бүтүн бунларла јанашы, натиг мәчмуәдәки бәзи мәгаләләрин нөгсанлары һаггында да өз мұлаһизәләрини сөјләди, «Суаллара чаваб» серијасындан мәгаләләрә сон вахтларда аз јер верилмәсиндән наразылығыны билдирди.

Чыхышларын сонунда педагожи елмләр докторларындан **Әлиһејдәр Хәшимов** вә **Шәмистан Микајылов** јолдашлар мәчмуәнин гаршысында дуран бир сыра вәзифәләрдән данышдылар. Онлар көстәрдиләр ки, дәрсин сәмәрәлилийини, кејфијјәтини артырмаг ишиндә «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси» мәчмуәси даһа мұбариз олмалыдыр; габагчыл маариф ишчиләринин, педагогларын трибунасына чеврилмәлидир ки, дил-әдәбијат мұәллимләри истәдији елми гиданы мәчмуәдән ләзымынча көтүрә билсинләр. Арзу едәрдик ки, иттифаг үзрә педагожи аләмдә баш верән марағлы мәсәләләр, јениликләр дә мәчмуәнин вәситәсилә Азәрбајчан мұәллимләринә чатдырылсын. Мәчмуәдә чыхан тәрчүмә материалларына да чидди фикир верилмәлидир.

Зенфира ПОЛАДОВА.

## Сизин китаб рәфиниз

### Н. АБДУЛЛАЈЕВ. ТӘЛИМДӘ ТЕХНИКИ ВАСИТӘЛӘРДӘН ИСТИФАДӘ, «МААРИФ», 1977

В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти Н. Абдуллајевни јаздығы бу әсәр кириш, дәрл фәсил вә төвсијәләрден ибарәтдир. «Әдәби тәләффүз вә интонасијанын мәнимсәдилмәсиндә истифада олуан техники васитәләр» адлы биринчи фәсилдә тәлим просесиндә истифада олуан техники васитәләр үч груп үзрә тәсниф олунар: 1) ишләмә принципляринә корә; 2) һисс органларына тәсиринә корә; 3) дидактик мәгсәдә корә. Мүәллиф өз тәдгигатыны икинчи бөлкү үзрә апармыш, ешитмә вә көрмә каналларына тәсирин јени формаларыны ајдынлашдырмышдыр.

Әсәрдә акустик вә аудио-визуал мәсәләләрин шәрһинә даһа кеңиш јер верилмишдир. Биринчи фәсилдә мүәллиф бизи акустик информасијанын хүсусијәтләри вә бир сыра нөвләри илә таныш едир. Вәсаитдә аудио-визуал информасијанын әдәби тәләффүз вә интонасија тәлиминдә тәтбиг олуан нөвләри вә хүсусијәтләри ајрыча изаһ олунар.

Әсәрин һәмин фәслиндә сәсјазма вә јенидән сәсләндирмәнин әдәби тәләффүз вә интонасија нормалары ашыламағ бахымындан јаратдығы јени дидактик имканлар (имитасија, өзүнүдинләмә—интроспексија вә өзүнү јохлама имканлары) барәдә охучулара марағлы мәлүматлар верилир.

Интонасија нормаларынын ојрәдилмәсн мәсәләләринә һәср олуан икинчи фәсил һәм лингвистик вә һәм дә методик сәпкидә ишләнмишдир. Бурада нитгин емоционаллыгыны јарадан васитәләр (фәсилә, вурғу, мелодија), ифадәли данышығ вә охуда хүсуси әһәмијјәт кәсб едән, нитги тамамлајан ифадәли һәрәкәтләр (мимика вә пантомимика) һағгында мәлүмат верилир. Мүәллифин шәрһи дикәр мәсәләләрин изаһында олдуғу кими, бурада да конкрет нүмунәләрә вә мәктәб тәчрүбәсинә әсәсләнар.

Әсәрин бу фәслиндә интонасија нормаларынын мәнимсәнилмәсн мәгсәдилә тәтбиг олуан чалышма нөвләриндән дә данышылыр.

Вәсаитин үчүнчү фәсли орфоепија тәлиминдә техники васитәләрдән истифадајә һәср олунашдыр. Бурада мүәллиф әдәби тәләффүз нормаларынын ашыланмасы үзрә апарылан ишләрдә техники васитәләрин ролундан данышарағ кәстәрир ки, бу васитәләр орфоепик мәшғәләләрин интенсифијини артырыр, тәләффүз нормаларынын шүурлу мәнимсәнилмәсини тәмин едир. Шакирдләр техники васитәләрлә ишләјәркән мүшаһидәләри чанлы данышығ, нүмунәви тәләффүз вә ифадәли оху үзәриндә апарыр, әдәби дејилиш тәрзини ешитмәк јолу илә мәнимсәјирләр.

Ән'әнәви әјани вәсаит шәклиндә Азәрбајчан дили тәлиминә кәтирилмиш визуаллығ Н. Абдуллајевни бу әсәриндә јени форма вә мәзмун кәсб етмиш, вәсаитин «Әдәби тәләффүз вә интонасија нормалары ашыламағ үчүн тәтбиг олуан визуал васитәләр вә онлардан истифада јоллары» адлы ахырынчы фәслиндә јени бир тәрздә сәсләндишдир. Мүәллиф кәстәрир ки, визуал вәсаит електро-акустика илә бирләшдикдә даһа бөјүк психоложи тәсирә малик олур вә еффектли нәтичә верир. Вәсаит «Нәтичә вә төвсијәләр»лә сона јетир.

Ғабил ТАҒИРОВ,  
педагожи елмләр намизәди.

### ДИАЛЕКТОЛОКИЈАДАН ЧАЛЫШМАЛАР. В. И. ЛЕНИН ад. АПИ-нин НӘШРИ, 1978

В. И. Ленин адына АПИ-нин нәшри кими бурахылан «Диалектолокијадан чалышмалар» (тәртиб едәни дос. Бајрам Әһмәдов, редакторлары проф. Ә. Дәмирчизадә, дос. А. Ғүсәјнов) китабы фәјдалы бир дәрәс вәсаити кими диггәти чәлб едир. Кириш вә икк фәсилдән ибарәт олан бу китабда Азәрбајчан дили шивәләринин фонетика вә лексикасына аид зәнкин дил фактлары илә әһәтә олунаш чалышмалар верилмишдир.

Китабын кириш һиссәсиндә Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләри һағгында үмуми мәлүмат верилир. Кечид шивәләр һағгында верилән мәлүмат диггәти чәлб едир. Мүәллиф кәстәрир ки, кечид шивә групунун әдәби дилә мејли күчлүдүр. Мүәллиф бу просеси халғын мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәси илә бағлајыр.

I фәсилдә Азәрбајчан дили шивәләринин 4 групна аид фонетик хүсусијәтләри әкс етдирән чалышмалар верилир. Һәмин чалышмаларда шивә сөзләриндә мүхтәлиф сәнт, сәнт әвәзләнемәләри, аһәнк ганунунун позулмасы, сәсартымы, сәсдүшүмү кими фонетик һадисәләрә аид нүмунәләр әһәтә олунар.

Вәсаитин II фәсли Азәрбајчан дили шивәләринин лексикасына һәср олунашдыр. Шивәләрин лүгәт тәркиби халғын ичтимаи-сијаси, иғтисади вә мәдәни инкишафы бахымындан дил фактлары илә зәнкинди. Бу фәсилдә шивәләрин лексик хүсусијәтинә, архаизмләр вә гоһумлуг мүнәсибәти билдирән сөзләрә, бәдин әдәбијјатда шивә лексикасындан истифадајә, шивәләрдә ишләнән сөз группларына, шивә лексикасында алынма сөзләрә аид мүхтәлиф чалышмалар вардыр.

Вәсаитдә верилмиш чалышмалар мүхтәлиф шивә группларынын бир-бириндән фәргли хүсусијәтләри вә охшар чәһәтләрини мүәјјәтләшдирмәјә, һәр шивә групунун өзүнәмәхсус чәһәтләри үзәриндә мүхтәлиф әмәлијјатлар апармаға, әдәби диллә үмумхалғ данышығ дилини әмәли шәкилдә гаршылашдырмаға әлверншли имкан јарадыр.

«Диалектолокијадан чалышмалар» али мәктәбин филолокија фәкүлтәләриндә бу фәнн үзрә нәзәри билик газанан тәләбәләрин һәмин сәһәдәки практик еһтијачыны өдәјәчәк сәвијјәдәдир. Әсәр орта мәктәб мүәллимләри үчүн дә марағлы вә әһәмијјәтлидир.

Аллаһверди ҒАЧЫЈЕВ,  
В. И. Ленин адына АПИ-нин методисти.



## Консултасија

### РУС МӘКТӘБЛӘРИНИН VIII—X СИНИФЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

#### VIII СИНИФ (I рүб)

1. Кириш мусәһибәси («Сән җај тә'тилини нечә кечирдин») мөвзусу үзрә; «Илк күн» (§1) мәтни—1 саат.
2. VII синифдә кечиләнләрнин тәкрары; фе'лин формалары (әмр, хәбәр, шәрт); 3—7-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.
3. Фе'ли баглама, фе'ли сифәт, зәрф (мүәллимин изаһаты) 9, 15-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.
4. Нитг инкишафы («Пајыз» мөвзусу үзрә); гошма, баглајычы, нида; 16—22-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.
5. Нитг мәшги (Вәтән һаггында); «Ана Вәтән» (§2) мәтни—1 саат.
6. Нитг мәшги (Вәтән һаггында); «Чүмлә», 26—31-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.
7. Нитг инкишафы (пајыз һаггында); «Сәнин мејвәләрин» (§3) ше'ри (әзбәр); «Нәгли, суал, әмр вә нида чүмләләри»; 34—38-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.
8. Нитг мәшги (ССРИ-нин 60 иллији илә әлагәдар); «Күнәш» (§4) мәтнинин мөвзуну; 46-чы чалышма үзәриндә иш—1 саат.
9. Јазы иши: суаллара чаваб («Күнәш» мәтни үзрә).
10. Садә чүмлә; 45—47-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.
11. Нитг мәшги (пајыз вә памбыг һаггында); «Памбыгчы гыз» (§5) мәтни—1 саат.
12. «Севимли рәһбәримиз» (§6) ше'ри; 48—51-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.
13. Нитг мәшги (республикамыз һаггында); «Күнәшли Азәрбајчан» (§7) мәтни—1 саат.
14. Нитг мәшги (республикамыз һаггында); чүмлә үзвләри; 55—57-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.
15. Нитг мәшги (давами); «Зәһмәткеш гоча» (§8) мәтни—1 саат.
16. Октјабр ингилабы ыә Ленин һаггында сөһбәтләр (әјани вәсаит албом вә техники вәсаитләрдән истифаде илә); «Ушаг вә Ленин» (§9) мәтни—1 саат.
17. Јазы иши: ифаде—«Бөјүк Октјабр» (Азәрбајчан дилиндән имла вә ифаде јазы мәтнләри, сәһ. 112)—1 саат.
18. Нитг мәшги («Бөјүк Октјабр—60»), мүбтәда; 63, 64, 66-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.

19. Нитг мәшги («Бөјүк Октјабр—60»); «Бөјүк бајрам» (§ 10) мәтни—1 саат.

#### IX СИНИФ (I рүб)

1. Шакирдләрин җај тә'тили һаггында тәәсүратлары; С. Вурғунун «Партијамыздыр» ше'ри—1 саат.
2. Низами Көнчәвинин һәјаты һаггында мүәллимин мә'луматы, «Низами Көнчәви» мәтнинин охунмасы вә рус дилиндә мөвзунунун өјрәнилмәси—1 саат.
3. Мәтнин мөвзуну үзрә иш вә шакирдләр тәрәфиндән мөвзуја анд 8—10 суал чүмләсинин тәртиб едилмәси. «Низами Көнчәви» тәдрис филминин нүмајиш етдирилмәси (имкан олан мөктәбләрдә)—1 саат.
4. «Кәрпич кәсән кишинин дастаны» мәтни, әсәрин охунмасы вә мөвзунун рус дилиндә өјрәдилмәси—1 саат.
5. Некајәнин охунмасы вә мөвзун үзәриндә иш (некајәдә әмәјә мәнәббәт идејасы, шаирин әмәк адамларына мүнәсибәти)—1 саат.
6. Саит вә самит сәсләрин тәкрары вә онлара анд 1, 3, 5-чи чалышмалар; исим, фе'лә анд 7—9-чу чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.
7. «Султан Сәнчәр вә гары» әсәринин охунмасы; мөвзунунун рус дилиндә тәһлил едилмәси—1 саат.
8. «Султан Сәнчәр вә гары» әсәринин мөвзунунун өјрәдилмәси; әсәрин мөвзусу вә идејасы (Низаминин әдаләтсиз һөкмдарлара гаршы е'тиразы)—1 саат.
9. Јазы иши: «Достлуг абидәси» мәтни үзрә ифаде (Азәрбајчан дилиндән имла вә ифаде јазы мәтнләри мөчмүәси, сәһ. 117)—1 саат.
10. М. П. Вагифин һәјаты; мәтнин охунмасы вә мөвзунунун өјрәдилмәси (мүәллим әлаве материаллардан истифаде едир)—2 саат.
11. Нитг инкишафы: «Бөјүк Октјабр» бајрамына анд сөһбәт; «Бајрам олду» ше'ри (әзбәр); исимә анд 10—13-чу чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.
12. Шифаһи нитг инкишафы: «Бөјүк Октјабр ингилабы бизә нә вермишдир?» суалы әтрафында шакирдләрин сөһбәтнини тәшкил етмәк; «Дурналар» ше'ри (әзбәр)—1 саат.
13. «Мирзә Фәтәли Ахундов» мәтни; лүғәт үзрә иш; мәтнин охунмасы, рус дилиндә мөвзунун изаһы—2 саат.
14. Нитг мәшги: «М. Ф. Ахундов» адлы тәдрис филминин нүмајиш етдирилмәси—1 саат.
15. Јазы иши (мүәллим Бөјүк Октјабр ингилабынын 60 иллији илә әлагәдар мөвзу сечир)—1 саат.
16. «А. С. Пушкинин өлүмү һаггында Шәрг поемасы»нын охунмасы вә мөвзуну үзәриндә иш—1 саат.
17. Специфик саит сәсләрә анд 15—17-чи чалышмалар үзәриндә иш вә рүблүк јекун —1 саат.

#### X СИНИФ (I рүб)

1. Нитг инкишафы («Сән җај тә'тилини нечә кечирдин? Азәрбајчан дилиндә һаңсы китаблары охумусан?» суаллары әтрафында); «Азәрбајчан дили» мәтни; 1—4-чу чалышмалар (сәһ. 4) үзәриндә иш—1 саат.

2. Мәммәд Сәид Ордубадинин һәҗаты вә фәалиҗәти һаггында мӯәллимин мә'луматы: «Мәммәд Сәид Ордубади» мәтнинин охунмасы вә рус дилиндә һағыд едилмәси. — 1 саат.

3. «Кизли Бақы» (романдан парча) мәтнинин охунмасы вә мазмунун өйрәнилмәси; чүмләннин нөвләринә даир 1—4-чү чалышмалар (сәһ. 12) үзәриндә иш—2 саат.

4. Нитг мәшги (паыз мөвзусуна аид); «Кизли Бақы» мәтнинин мазмунунун мәнимсәнилмәси үзрә ишн давамы; исим вә сифәтә аид 1—5-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 саат.

5. Абдулла Шагин һәҗат вә җарадычылығы һаггында мӯәллимин мә'луматы; мәтнин охунмасы вә мазмунунун рус дилиндә ифадәси — 1 саат.

6. «Араз» (романдан парчалар) мәтнинин охунмасы вә мазмунун үзәриндә иш—2 саат.

7. «Мәктүб җетишмәди» һекајәси; һекајәнин охунмасы вә мазмунун өйрәдилмәси; 1—5-чи чалышмалар (сәһ. 19) үзәриндә иш — 1 саат.

8. **Җазы иши:** «Бақы комиссарлары» мәтн үзрә ифадә (Имла вә ифадә җазы мәтнләри мәчмуәси, сәһ. 127) — 1 саат.

9. Чәфәр Чаббарлынын һәҗат вә җарадычылығы һаггында мӯәллимин мә'луматы («Ч. Чаббарлы» тәдрис филминин биринчи һиссәсинин нүмајиш етдирилмәси); «Чәфәр Чаббарлы» мәтнинин охунмасы вә мазмунун өйрәдилмәси—2 саат.

10. «Севил» пјеси; пјесин драматик охусу вә мазмунунун өйрәдилмәси; 1—5-чи чалышмалар үзәриндә иш—2 саат.

11. Сүләјман Рәһимовун һәҗат вә җарадычылығы һаггында мӯәллимин мә'луматы: «Мейман» повестиндән бир парчанын охунмасы вә мазмунунун өйрәнилмәси; сај вә әвәзликләрә аид 6—8-чи чалышмалар (сәһ. 5, 6) үзәриндә иш—2 саат.

12. **Җазы иши:** ишә—«Абдулла Шаиг» (шакирдләрин билик сәвијјәсинә көрә мӯәллимин һәммин мөвзу үзрә суалләра чаваб да җаздыра биләр вә җахуд буну аҗры җазы илә әвәз едә биләр) — 1 саат.

13. Әли Вәлијевин һәҗат вә җарадычылығы— 1 саат.

14. «Күлшән» повестиндән верилмиш парчанын охунмасы, мазмунун өйрәнилмәси—2 саат.

15. Јекун мәшғәләси—1 саат.

### Ш. Шыхәлијева.

Редаксия һеј'әти: Ә. Әфәндизадә (редактор), А. Бабајев (редактор мӯавини), А. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, З. Сәмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.

Техники редактору вә корректору **Ј. Әлијев.**

Чала имзаланмыш 26/VI-1978-чи ил. Кағыз форматы 60×84<sup>1</sup>/<sub>16</sub>=3.5 кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги.

ФГ 09343. Сифариш 1954. Тиражы 14.40

Редаксиянын үнваны: Бақы, Низами күчәси 58. Телефон: 93-55-82.

Бақы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.



## АЗӘРБАҖЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈАТ МҮӘЛЛИМЛӘРИНДӘН АШАҒЫДАКЫЛАР ҮМУМИТТИФАГ МҮӘЛЛИМЛӘР ГУРУЛТАЈЫНА НҮМАЈӘНДӘ СЕЧИЛМИШЛӘР:

**МӘММӘДОВ** Ханоглан — Нефтчала рајонунда Хыллы кәнд мәктәбинин мӯәллими

**АБДУЛЛАЈЕВ** Гәзәнфәр — Зәрдаб рајонунда Мәммәдгасымлы мәктәбинин мӯәллими

**ӘЛИЈЕВ** Аллаһверди — Лачын рајонунда Ардашави кәнд мәктәбинин мӯәллими

**ҺҮММӘТОВ** Нурпаша — Шәки рајонунда Охуд кәнд мәктәбинин директору

**ҺҮСЕЙНОВ** Султан — Кировабад ХМШ-нин инспектору, республиканын әмәкдар мӯәллими

**ИСМАЈЫЛОВА** Елмира—Салјан, 27 нөмрәли дәмир јол мәктәбинин мӯәллими

**МӘММӘДОВ** Сајадулла — Чәлилабад рајонунда Андрејевка кәнд мәктәбинин мӯәллими

**МИКАЈЫЛОВ** Кәрар — Ағдам рајонунда Көјтәпә кәнд мәктәбинин мӯәллими

**СӘМӘДОВ** Зәрбәли—Бақыда 190 нөмрәли мәктәбин мӯәллими, Сосналист Әмәји Гәһрәманы, республиканын әмәкдар мӯәллими

**ТАЛЫШЛЫ** Мирһәшим — Ләнкәран шәһәр 1 нөмрәли мәктәбин мӯәллими

**ЈУСИФОВА** Солмаз—Ағдаш рајонунда Әрәбочағы кәнд мәктәбинин мӯәллими



25 гәпик

76302

---

**«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА  
И ЛИТЕРАТУРЫ»**

(Методический сборник)

Выпуск 2

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу  
«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1978